

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітнього ступеня «Бакалавр»
на тему:
СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ПІДЛІТКІВ У ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

Виконала:

студентка IV курсу, Р/41 групи
заочної форми навчання
спеціальності
231 Соціальна робота
Освітньо-професійної програми
Соціальна робота (Соціально-
психологічне консультування)
Дука А.Б.

Керівник:

доктор педагогічних наук, професор
Коляда Н.М.

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, доцент
Албул І.В.

Умань-2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ.....	ОШИБКА! ЗАКЛАДКА НЕ ОПРЕДЕЛЕНА.
1.1. Феномен агресії та агресивної поведінки у науковому дискурсі	Ошибка! Закладка не определена.
1.2. Причини агресивної поведінки в підлітковому віці.....	Ошибка! Закладка не определена.
1.3. Профілактика агресивної поведінки підлітків як завдання соціально-педагогічної діяльності	21
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ	34
2.1. Діагностика рівнів агресії у підлітків та схильності до агресивної поведінки	34
2.2. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.....	42
2.3. Програма соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків	49
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	62
ДОДАТКИ.....	68

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сучасному етапі дослідження проблеми агресивної поведінки підлітків є одним із актуальних і дискусійних напрямів досліджень. Формування особистості в підлітковому віці – процес складний і суперечливий, який у нинішніх умовах розвитку нашого суспільства ще більше ускладнюється. Сам підлітковий період сприятливий для прояву відхилень від норм, у тому числі і в поведінці. Це створює певну соціальну проблему: зростає кількість правопорушень і злочинів, що вчиняється підлітками, поширюється рання алкоголізація, наркоманія, проституція, підвищується агресивність, жорстокість дітей і підлітків, набувають масовості такі явища, як втечі з дому, бродяжництво.

Стрімка перебудова нашого суспільства, існування та виживання в умовах війни, зумовили не лише економічні та політичні зміни, а й зміни моральних норм та поведінки, а особливо зростаючого покоління, як наслідок, тенденція до агресивної поведінки у підлітковому віці зростає.

Кількість обґрунтованих наукових розвідок, присвячених проблемі агресивної поведінки підлітків, останнім часом в Україні помітно зросла. Так, у наукових доробках А. Гуггенбюль, Л. Гуцуляк, С. Шебанової, С. Крюкової, Н. Слободяник обґрунтовано деякі аспекти проблеми дитячої агресивності й визначено чинники впливу та зміст корекції агресивної поведінки підлітків.

Аналіз сучасних літературних джерел у галузі соціальної роботи показав, що проблему агресивної поведінки та її профілактики серед дітей та підлітків досліджували багато науковців, такі як: О. Безпалько, І. Белінська, Т. Василькова, М. Галагузова, Н. Грінченко, Н. Заверико, І. Зверева, С. Зінченко, А. Капська, Н. Квітковська, Л. Коваль, М. Ковальчук, Т. Малихіна, В. Оржеховська, Р. Охрімчук, А. Платонова, М. Фіцула, С. Харченко, Є. Холостова, Л. Яковлева та ін.

У працях М. Бутовської досліджено шляхи та способи примирення школярів після конфлікту.

Психокорекційну діяльність з агресивною поведінкою підлітків розглядали такі науковці, як Г.Абрамова, Л.Алексеева, В.Бехтерева, Г. Бочкарьова, І. Дубровіна, А.Лічко та ін.

Проведений ученими науковий аналіз досліджуваного феномену висвітлює коло актуальних проблем.

Отже, актуальність порушеної проблеми, її теоретична та практична значущість, зумовили вибір теми дослідження: **«Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах освіти»**.

Мета дослідження – на основі теоретичного обґрунтування наукової проблеми і вивчення сучасної практики розробити та експериментально перевірити програму соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.

здійснити аналіз змісту соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.

Відповідно до мети дослідження було визначено такі **завдання**:

1. Здійснити аналіз стану дослідженості наукової проблеми.
2. Розкрити причини агресивної поведінки у підлітковому віці.
3. Виокремити напрями соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.
4. Апробувати програму соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.

Об'єкт дослідження – профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.

Предмет дослідження – напрями соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків в закладах освіти.

Методи дослідження: теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми дослідження, спостереження, бесіда, процедури якісної та кількісної обробки емпіричних даних. В якості діагностичного інструментарію було використано комплекс методик, а саме: опитувальник А. Басса й А. Дарки; методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі; проєктивна методика «Тест егоцентричних асоціацій» (ТЕА).

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що проведено експериментальне дослідження з апробації програми профілактики агресивної поведінки підлітків, що включає дослідження рівня прояву агресивності у підлітків та напрямків соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків у закладах освіти.

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилось на базі Київської гімназії № 51. В дослідженні брали участь 33 учні 9 класу, з них 18 дівчаток і 15 хлопців віком від 14 до 16 років.

Апробація результатів дослідження. Із проблеми дослідження наявні публікації у збірниках студентських наукових праць факультету соціальної та психологічної освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Вставити назви).

Структура та обсяг роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Загальний обсяг роботи 77 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФІЛАКТИКИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ

1.1. Феномен агресії та агресивної поведінки у науковому дискурсі

Проблема агресивної поведінки є однією з найбільш актуальних і активно обговорюваних в науковому дискурсі. Існує чимало підходів до визначення сутності понять агресії та агресивності. Тому вважаємо доречним проаналізувати тлумачення даних понять у довідковій літературі у вимірі педагогічної, психологічної, соціально-педагогічної та соціологічної наук.

У словникових та довідникових джерелах із соціальної педагогіки поняття «агресія» визначається як різновид поведінки, що характеризується заподіянням фізичної або моральної шкоди іншій особистості, руйнівним впливом на групу [44; 45].

Агресивність є однією із властивостей особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій в контексті суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Ця якість є набутою в процесі соціалізації особистості й заснована вона на біологічно-адаптивних механізмах, які є спільними як для людей, так і для тварин. Сукупність вроджених характеристик людини, таких як характер, тип темпераменту, особливості гормональної системи та інші значною мірою впливають на формування цієї якості, однак, вони не є визначальним фактором [44].

Зокрема, у малій енциклопедії з соціальної педагогіки під редакцією І. Звереві поняття «агресивність» розглядається як емоційний стан, риса характеру особистості, що відображається в імпульсивній активності, наявності афективних переживань, заподіянні певних моральних, психічних чи фізичних травм іншим [44, с. 18].

Також агресивність є емоційним станом, пов'язаним із деструктивною активністю особистості, що відображається в емоційній та поведінковій спрямованості індивіда як на себе (аутоагресивна поведінка), так і на оточуючих [53, с. 425].

Така поведінка може виявлятися в різних формах: від словесних образ (вербальна агресія) до грубої фізичної дії (фізична агресія). Чинниками агресивної поведінки найчастіше є:

- 1) захист своїх прав із зневажанням прав інших;
- 2) самоствердження за рахунок інших;
- 3) пригнічення оточуючих [53, с. 426].

Варто зазначити, що в соціально-педагогічних науках агресивна поведінка розглядається як таке ставлення людини, яке є ворожим, не має жодної об'єктивної причини, не може бути виправдане обставинами, що склалися, або моральним чи захисним характером, наприклад, необхідністю самооборони чи з метою захисту інших.

Під агресивною поведінкою Л. Гуцуляк розуміє дії, що мають на меті заподіяння моральної або фізичної шкоди іншим, а саме – це поведінка, яка орієнтована на нанесення образи, або шкоди іншій людині чи предмету [12, с. 22].

Науково доведено, що характер агресивної поведінки детермінований також віковими особливостями. Безумовно, кожен віковий етап характеризується специфічною ситуацією розвитку певними вимогами до особистості. Разом із тим, процес адаптації до вікових вимог інколи викликає різні прояви агресивної поведінки. До того ж, на думку більшості спеціалістів соціально-педагогічної сфери, найчастіше агресивна поведінка спостерігається у дітей та підлітків, які виховуються в неблагополучних сім'ях.

В галузі психологічної науки агресія переважно розглядається як:

- 1) специфічна форма деструктивної діяльності чи поведінки особистості, спрямована на використання сили і завдання фізичної чи психологічної шкоди іншим людям або предметам, що суперечить нормам та правилам співіснування у соціумі;
- 2) індивідуальна чи колективна поведінка та діяльність, спрямована на завдання фізичної чи психологічної шкоди іншим людям;
- 3) психічне явище, що відображається у прагненні до насильницьких дій в контексті міжособистісних відносин, яке може виявлятися як в якості ситуативного короткострокового психічного процесу або стану, так може й бути специфічною якістю особистості, а інколи й рисою характеру, що сформувалася в результаті недостатнього виховання, дефіциту уваги чи симптом психічних розладів.
- 4) нападаюча поведінку, в широкому сенсі слова, як будь-яка експансивна, насильницька по відношенню до об'єкта чи інших людей поведінка, що неминуче призводить до ушкоджень в разі недостатнього захисту;
- 5) одна з форм реакцій на несприятливі у фізичному та психічному контексті життєві ситуації, що супроводжуються стресом, фрустрацією та іншими подібними станами [48].

Агресивна поведінка є умотивованою деструктивною поведінкою, що суперечить нормам та правилам жиддедіяльності суспільства, завдає шкоду об'єктам нападу та спричиняє фізичні чи моральні травми людям, викликаючи в них відчуття психологічного дискомфорту [20, с. 54].

Агресивність як один із проявів активності людини притаманна кожному. Відтак в широкому розумінні це явище можна трактувати як негативне, тобто почуття ворожості або злоби, думки або дії по відношенню до будь-кого [47, С. 5]. Позитивною стороною агресивності як здатності до активності є ініціатива подолання труднощів, прагнення перемогти, самоствердитися.

Агресивність набуває негативного змісту тоді, коли через недоліки соціальної адаптації людина вступає в конфлікти з оточуючими, порушуючи при цьому моральні норми із заподіянням фізичної чи психологічної шкоди іншим. Агресивність є мотивованою деструктивною поведінкою, яка суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, приносить фізичну та психологічну шкоду людям, дискомфорт, стан напруги, страху [47, С. 6].

Аналіз психологічної літератури показав, що різні автори визначають агресію як поведінку, стан і властивість особистості, тобто спостерігається неоднозначність трактування цього психологічного явища. Так, під час розгляду агресивної поведінки як окремого випадку психологічної категорії діяльності, поняття агресії ототожнюють з поняттям агресивної поведінки [37; 41].

Агресія як мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам співіснування людей у суспільстві, шкодить об'єктам нападу, завдає фізичного збитку людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруження, страху, пригніченості та ін.), розглядається у працях Р. Берона, Д. Річардсона, Е. Фромма, Х. Хекхаузена [51].

Існують праці, в яких здійснено спробу аналізу визначень агресії. При дослідженні основних теорій і підходів вітчизняних та зарубіжних психологів С. Кравчук тлумачить агресію як поведінкову реакцію, поведінку, що характеризується спрямованістю на нанесення шкоди живим і неживим істотам, котрі намагаються уникати такого ставлення; як психічний стан, що характеризується пізнавальним, емоційним і вольовим компонентами; як властивість особистості, тобто як внутрішню спонуку до агресивної поведінки, стабільну готовність діяти агресивно в різних ситуаціях через агресивне сприйняття та інтерпретацію. Дослідник під агресією розуміє й емоційні переживання, внутрішні спонукання й готовність діяти агресивно, а також зовнішній вияв цих внутрішніх компонентів в агресивній поведінці [24].

Пропонуючи оформлення автономного міждисциплінарного напрямку під назвою «агресіологія», О. Дроздов стверджує, що агресивну поведінку необхідно вивчати як системну модель, котра має власні закономірності. При цьому агресивні дії можуть бути частиною складнішої системи (соціальної поведінки людини) і розглядатися як у плані нейронних мікросистем (агресивна поведінка пов'язана з психофізіологічними, біохімічними, нейрофізіологічними процесами регуляції і саморегуляції), так і зовнішніх взаємодій (агресивна поведінка виникає і розвивається у взаємодії «особистість – соціальна ситуація») [13]. У цілому вищеназвані науковці розкривають різні сторони агресії та агресивності, тобто як внутрішні агресивні потенції особистості, які виражаються у внутрішній спонуді до агресивної поведінки, стабільній готовності діяти агресивно, і як зовнішній їх прояв. У деяких випадках про агресивні дії говорять як про енергійно наступальні й дають їм позитивну оцінку, наприклад, у спортивних змаганнях. Крім того, бажання домогтися свого або мотивація домінування часто супроводжується агресивними діями.

Таким чином, агресією називають і навмисну деструктивну поведінку, що наносить шкоду й збитки іншій людині, і вияв активності, потяг до досягнень, інструмент для самоствердження, самореалізації та домінування над іншими [1].

Існують праці, в яких розглядаються види й форми агресії відповідно до обраного певним дослідником критерію типології. Відомо, що будь-яка класифікація залежить від того підґрунтя, котре обирає автор для неї, саме тому існують різні підходи до виокремлення видів та форм агресії [9; 19; 21].

Так, залежно від агресивних дій А. Басс розробив типологію, яку описав за допомогою трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма. Комбінація цих типів дає 8 можливих варіантів агресивної поведінки [27]. За механізмом виникнення виділяються свідома, несвідома, афективна й індукована агресії, відносно об'єкта впливу – пасивна й активна, за спрямованістю вирізняються соціально-, гетеро- й аутоорієнтована агресії, за

масовістю суб'єкта й об'єкта – індивідуальна, групова. Крім того, агресія поділяється на наступні види: прихована й відкрита; гнівна й інструментальна; вербальна (словесна) і фізична; екстрапунітивна й інтрапунітивна.

Фізична агресія – фізичні дії проти кого-небудь.

Роздратування – запальність, грубість.

Вербальна агресія – погрози, крики, лайка тощо.

Непряма агресія – спрямована (плітки, злі жарти) та не спрямована (крики в натовпі, тупотіння тощо) [30].

Негативізм – опозиційна поведінка, дитина прагне все робити навпаки.

Аутоагресія – агресія, спрямована на себе, дитина звинувачує себе, кусає, щипає, б'є. Це крик дитини про допомогу, який не можна залишити без уваги [8, С. 43].

Нині існує багато підходів до класифікації типів агресії. В загальному вигляді виділяють такі її типи:

Позитивна агресія – наполеглива неворожа самозахисна поведінка, спрямована на досягнення цілі, результату. провокується вродженими інстинктами, що допомагають успішно адаптуватися в середовищі та соціумі, слугує для задоволення бажань та досягнення цілей.

Доброякісна агресія біологічно адаптивна, вона сприяє підтримці життя і є реакцією на загрозу життєво важливим інтересам; злоякісна ж агресія розглядається як деструктивна реакція, не пов'язана зі збереженням життя [32].

Деструктивна агресія – це відкритий прямий прояв агресії в соціально неприпустимій формі або з соціально негативним результатом. До деструктивної агресії відносяться всі види делінквентної та кримінальної поведінки.

Деструктивна агресія (злість, лють, бажання помститися) може бути захисною реакцією, що здатна спричинити шкоду самій особистості та іншим

суб'єктам і об'єктам. Деструктивна агресія активізується в результаті сильних неприємних емоцій та переживань.

Ініціативна агресія – коли агресор є ініціатором нападу.

Оборона агресія – є адекватною реакцією на агресію з боку інших людей [39].

Чинниками агресії є: вроджені інстинкти і задатками; потреби, що активізуються під дією зовнішніх стимулів; внутрішні конфлікти; відхилення у психіці; пізнавальні та емоційні процеси; актуальні соціальні умови у взаємозв'язку із негативним досвідом минулого. Таким чином, агресивна поведінка залежить від особливостей процесів когнітивної чи емоційно-вольової сфери, а не лише трактуватися як риса характеру особистості.

Враховуючи вищезазначене, вважаємо доречним потрактувати агресію як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи установку. Дефініція «агресія» часто породжує асоціації з такою негативною емоцією як гнів; з мотивом – заподіяти шкоду, образити, принизити; і з негативними установками – гендерні стереотипи, расові або етнічні перестороги та інше [50].

Поняття «агресивність» науковцями найчастіше тлумачиться як властивість особистості, котра виражається в готовності до агресивних дій для реалізації своїх цілей, властивість агресивності в структурі особистості визначає перевагу ситуаціям, які схиляють до здійснення агресії, що, у свою чергу, веде до підкріплення вже існуючих особистісних диспозицій [24].

Слід зазначити, що агресивна поведінка складається із трьох компонентів: пізнавального, емоційного та вольового. Пізнавальний компонент включає в себе розуміння ситуації, виділення об'єкту та обґрунтування мотиву для проявлення агресії. Емоційний компонент являє собою легке виникнення негативних емоцій: гніву, злості, презирства. Вольовий компонент – цілеспрямованість, наполегливість, рішучість та ініціативність. Сутність

вираження компонентів може коливатися. Всі вони пов'язані із фізіологічними особливостями – темпераментом [47, с. 5].

Отже, на основі аналізу наведених дефініцій, тлумачення понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», наукових теорій агресивності та агресивної поведінки, в межах нашого дослідження під *агресивною поведінкою* розуміємо сукупність постійних, регулярно повторюваних дій у вербальній та/або фізичній формі, які виникають внаслідок незадоволених потреб і бажань індивіда і можуть заподіяти небезпеку безпосередньо йому самому, а також іншим особам.

1.2. Причини агресивної поведінки в підлітковому віці

Агресивна поведінка починає формуватися ще в ранньому дитинстві під впливом сім'ї. Такий тип поведінки виникає, як правило, у дітей, які зростають в родині із дистанцією між батьками та дітьми, де мало інтересу до розвитку дітей, турботи та піклування про них, а прояви агресії супроводжуються байдужістю та поблажливістю.

Сучасний підліток живе в складному за своїм змістом і тенденціями світі соціалізації. Для багатьох підлітків характерна нерозвиненість моральних уявлень, емоційна брутальність, агресивний спосіб самовираження, що пов'язано, зокрема, з підвищеним навіюванням, наслідуванням [47, с. 5].

У підлітковому віці діти намагаються позбавитися залежності від підлітки починають поводитися неспокійно, протистоять батькам ще більше. батьків і поводитися максимально самостійно [47, с. 8].

Психологи зазначають, що причинами агресії можуть бути:

- медичні – порушення гормонального фону, травми, погане самопочуття;
- занижена або завищена самооцінка;
- бажання бути лідером;
- вікові кризи;
- невміння комікувати;
- наслідки стилю сімейного виховання [8, с. 43].

Багато вчених вивчали різні чинники, що впливають на формування дитячої агресивності. Так, за даними соціологічних досліджень 84% підлітків-правопорушників мали алкоголізм у сім'ї, причому провідне значення мав алкоголізм матері (45%). Також ряд дослідників виявили зв'язок між ставленням матері до дитини в перші роки її життя та проявами агресивної поведінки у дитини пізніше.

Результати експерименту А. Бандури та Р. Волтерса з вивчення агресивності хлопчиків-підлітків переконливо демонструють специфічний зв'язок між відповідальністю батьків і агресивністю дітей. Вони, зокрема, виявили, що матері агресивних підлітків більш поблажливо ставляться до проявів агресії по відношенню до себе з боку дітей, а батьки – навпаки. Батьки агресивних дітей опосередковано провокували їх на прояв агресії поза домом, але іноді жорстоко за це карали [49].

На думку А. Бандури та Р. Волтерса, суперечливе, непослідовне у вихованні дитини ставлення є одним із ключових чинників формування асоціальних орієнтацій в осіб підліткового віку. Загалом дослідження показало, що батьки неагресивних підлітків були більш вимогливішими та частіше послуговувалися методом переконання в контексті родинного виховання, натомість, батьки агресивних підлітків, часто вдавалися до фізичних покарань та не надавали дитині достатньої кількості любові, підтримки та тепла [49].

Це можна потрактувати як один із проявів особливого значення матері в системі соціальних відносин підлітка. Очевидно, що порушення ідентифікації з матір'ю можна виявити не при будь-яких, а лише при дуже серйозних порушеннях у розвитку особистості.

Враховуючи те, що агресивна поведінка являється особливістю підліткового віку, важливо проаналізувати специфіку та причини її формування у цьому віковому періоді.

У психолого-педагогічних джерелах для опису особливостей підліткового віку часто вживають дотичні слова, а саме «критичний», «важкий», «перехідний», «проблемний», насамперед тому, що для нього більше характерні стани невизначеності і тривоги, внаслідок перебудови організму і зміни соціального статусу [12; 25; 40].

Простими словами, з одного боку, у підлітка за відносно короткий проміжок часу відбуваються глибокі зміни на фізіологічному рівні, натомість, з

іншого – відбувається його соціальне становлення, яке супроводжується зміною не лише соціального статусу, а й свого внутрішнього світу.

Гормональна перебудова організму, пов'язана зі стадією статевого дозрівання, активізує сексуальну енергію, породжуючи нові потреби, а разом з ними комплекси, страхи, побоювання. Тому логічно, що викликані цими переживаннями дискомфорт і почуття неповноцінності підлітка можуть проявлятися у ворожості до людей. Пом'якшеними формами захисної реакції є боязкість і сором'язливість [29].

Американські дослідники А. Бандура та Р. Волтерс описують кілька типових способів поведінки підлітків: «пасивну меланхолію» та «агресивний самозахист». У взаємовідносинах підлітків відмічається агресивна ієрархія. Причому статус агресора чи жертви може швидко змінюватись або переходити з одного в інший [49].

Агресивна поведінка підлітка, здебільшого, буває спрямована проти дорослих і родичів. Вона виражається у ворожості, словесних образах, нахабності, непокорі і негативізмі, постійних обманах, прогулах та вандалізмі. Діти з такими проявами зазвичай не приховують своєї антисоціальної поведінки. Вони часто рано починають вступати у статеві стосунки, вживати тютюн, алкоголь та наркотики. Агресивна антисоціальна поведінка нерідко проявляється у формі хуліганства, фізичної агресії й жорстокості щодо однолітків.

У багатьох із цих дітей спостерігаються порушені соціальні зв'язки, а також погана спроможність встановлювати контакти з однолітками. Зазвичай вони самотні. Деякі з них товаришують з набагато старшими або, навпаки, молодшими, ніж самі [28, с. 6].

Визначальною і стійкою динамічною характеристикою агресивної поведінки підлітків також є вагомий вплив середовища однолітків, а також їх потреба в залежності, що відображається в бажанні бути членом групи.

Пов'язано це, перш за все, з декількома підлітковими комплексними реакціями, емансипацією від дорослих і групуванням серед однолітків. Істотними ознаками неслухняності та непокори є негативізм і ворожість, які часто спрямовані проти батьків або вчителів.

Діагностичними критеріями цього типу поведінкових розладів є: імпульсивність, дратівливість, відкритий або прихований опір вимогам оточуючих, схильність до образливості та підозрливості, недоброчливість і мстивість.

Вони часто вступають у суперечки з дорослими, не мають терпіння, їх легко роздратувати, не дослухаються до прохань та порад, не сприймають жодні вимоги, чим і провокують конфлікти. Звинувачують кого-завгодно окрім себе [52, с. 267].

Як зазначає В. Афанасьєва, певні відхилення в поведінці підлітків (агресивна поведінка, правопорушення, тютюнопаління, вживання алкоголю та наркотиків, бездумні випадкові статеві стосунки тощо) пов'язані з типовим комплексом чинників: гормональними змінами у зв'язку зі статевим дозріванням, змінами в когнітивній сфері підлітків і вплив однолітків [3].

До того ж в підлітковому віці особистість стикається з новими відносинами та соціальними зобов'язаннями, внаслідок чого виникає конфлікт між його потребами та інтересами і заборонами дорослих. Невміння вирішити цей конфлікт, відстояти свої інтереси перед дорослими часто призводить до того, що підлітки відчують гнів, відчай, агресивні реакції. Вони все частіше стають на бік групи однолітків зі спільними інтересами та потребами, і тому неминуче виникають конфлікти з вчителями, батьками та іншими групами однолітків.

Варто зазначити, що агресивна поведінка підлітків є свого роду реакцією на проблеми, які виникли внаслідок фізіологічного розвитку та соціалізації. Від кількості проблем, що виникають на шляху дорослішання, залежить ймовірність

того, що агресивна поведінка може перерости у фіксовану реакцію на будь-який подразник і стати компенсаторним механізмом вирішення життєвих проблем.

Незважаючи на різні особистісні особливості та поведінку, агресивні підлітки, мають деякі спільні риси. Насамперед, це ціннісні орієнтації, пристрасті, духовні запити; нестійкість інтересів, у тому числі пізнавальних.

Водночас серед агресивних підлітків багато інтелектуалів та соціально розвинених особистостей. Для них агресивність виступає як засіб підняття престижу, демонстрації своєї незалежності та зрілості [52, с. 269].

Отже, підлітки отримують знання про моделі агресивної поведінки з багатьох джерел. В умовах сім'ї підліток може як спостерігати, так і демонструвати моделі агресивної поведінки, забезпечуючи її підкріплення. Агресивність також розвивається в процесі взаємодії з однолітками, зазвичай дізнаючись про переваги агресивної поведінки під час ігор. І, звісно, діти вчаться агресивним реакціям не лише на реальних прикладах, а й на символічних, які пропонують засобами масової інформації, комп'ютерні ігри, і та ін.

Не менш важливий вплив на формування агресивності у підлітків має вплив неофіційних інститутів соціалізації (групи однолітків).

Соціально-психологічні чинники, про які йшлося вище, безсумнівно, спричиняють досить значний вплив на зростаюче покоління. Проте, починаючи з підліткового віку, в особистості виникають такі психологічні новоутворення, як розкутість та реакція наслідування. Виховний вплив сім'ї та інших соціальних інститутів на соціалізацію починає зменшуватися, а зростає вплив групи однолітків, який часто носить негативний агресивний характер.

Безумовно, становлення агресивної поведінки є складним та багатоаспектним процесом, на який впливає значна кількість чинників. Вона формується у підлітків шляхом прямих підкріплень, а також в процесі спостереження за агресивними діями інших [40, с. 201].

Першою і обов'язковою умовою ефективного формування особистості підлітка є спрямованість на психічний розвиток з опорою на вікові новоутворення, виховання ціннісного ставлення до себе (усвідомлення підлітком своєї унікальності, цінності, переваг).

Загалом, агресивна дитина – це не лише батьківські сльози й загроза благополуччю дитячого колективу, а й нещасна дитина, яку мало хто розуміє, не хоче розрадити і пожаліти. Такі підлітки використовують будь-яку можливість, щоб штовхнути, вдарити, вщипнути інших. Їхні дії часто провокаційні. Щоб викликати відповідну агресивну поведінку, вони завжди готові розлютити маму, вчителя, однолітків.

Наприклад, така дитина буде свідомо одягатися якомога повільніше, відмовлятися мити руки, збирати іграшки, поки не розсердить маму, не почує її плач і не отримає від неї ляпаса. Після цього дитина готова сама розплакатися, і заспокоїться тільки тоді, коли мама почне її втішати і втішати.

Звичайно, це дивний спосіб привернути увагу, але для такої дитини це єдиний механізм зняття психоемоційної напруги [39, с. 21].

Сучасний підліток може реалізувати свою агресію двома способами:

1) проявлятися відкрито, одержуючи штовхани і життєвий досвід – діючи так, що він або добивається авторитету, престижу, самореалізації, або зламається в гіршу (зловживання алкоголем чи наркотичними засобами) чи кращу сторону [47, С. 8].

2) ховати, придушувати енергію, ставати слухняним, але при цьому нічого особливого в житті не здійснити. Придушена агресія у такому випадку буде прориватися у вигляді неврозів, психічних захворювань [47, С. 8].

Щоб вплинути на небажані прояви агресії у дитини, дорослі повинні приділяти їй більше уваги, проявляти більше рішучості в певних ситуаціях. Така поведінка дорослих діє на дітей заспокійливо. Але, звичайно, і дорослим потрібно стежити за своєю поведінкою, щоб не стати поганим прикладом для

дитини. Тому причини агресивності майже завжди зовнішні: неблагополуччя сім'ї. На жаль, багато дітей виховуються в сім'ях, де в поведінці батьків проявляється агресивність. Іноді дорослі надмірно поступливі та безпорадні, коли діти проявляють агресивну поведінку. Дитина може маніпулювати дорослими, зловживати їхнім добрим ставленням, але така ситуація викликає у неї тривогу: «Чи зможуть мене захистити ці дорослі, з якими я роблю все, що хочу?». Це відчуття тривоги викликає нові й нові прояви агресії, а батьки, які відступають, підсвідомо цьому сприяють. Причиною підвищеної агресивності також можуть бути фізичні чи психологічні проблеми дитини, які її виснажують, підвищують збудливість та імпульсивність.

Слід зазначити, що явище агресії в середовищі підлітків може спостерігатися й у випадку запеклої боротьби за високий статус у груповій ієрархії, для задоволення власних соціальних потреб в якості інструменту маніпулювання та контролювання дитиною мікросередовища.

1.3. Профілактика агресивної поведінки підлітків як завдання соціально-педагогічної діяльності

Розвиток сучасного суспільства характеризується змінами у соціальній, економічній, політичній, інформаційній галузях країни, що сприяє збільшенню кількості відхилень в особистісному розвитку та поведінці підлітків. Особливе занепокоєння викликають різноманітні прояви агресивної поведінки підлітків, які стали поширеним явищем у загальноосвітніх навчальних закладах. Підлітковий вік характеризується як переломний, перехідний, критичний. У цей період відбувається становлення якісних новоутворень, трансформація взаємин з дорослими та однолітками, освоєння нових способів соціальної взаємодії, а також закладаються основи свідомої поведінки. Зміни, що відбуваються у фізіологічному та психічному розвитку підлітка, спричиняють появу певних поведінкових реакцій (намагання звільнитися з-під опіки дорослих, потреба у самореалізації, бажання спілкуватися з однолітками та перебувати у групі, захоплення хобі та цікавими для них справами), які можуть впливати на формування у них агресії, негативізму, негативної конкуренції в навколишньому світі та мати негативні наслідки у навчальній діяльності, стосунках з друзями, батьками та вчителями [46].

Сьогодні, у переломний період існування нашої держави, коли особистість відчуває на собі всі проблеми та недоліки функціонування суспільства, вкрай необхідним стає вирішення соціальних проблеми, що порушують нормальний процес становлення та розвитку людини. Особливої гостроти набувають проблеми, пов'язані з молодим поколінням, яке є віддзеркаленням суспільного клімату та репродукцією його як позитивних, так і негативних явищ. Саме тому на шляху створення культурно-виховного середовища для дітей, з метою недопущення появи та розвитку негативних соціальних явищ, необхідною дією сучасності є розробка та впровадження

ефективної системи профілактичного впливу, яка забезпечить попередження соціальних девіацій у дитячому середовищі [14 с. 68].

У період дитинства загальноосвітній навчальний заклад стає для дитини головним соціальним інститутом, який являє собою потужний механізм формування особистості, що відбувається у процесі навчання, виховання, перебування в соціальній групі (клас, однолітки), пошуку друзів, спілкування з вчителями, відвідання позанавчальних закладів тощо. На жаль, реальність сьогодення шокує нас тими випадками, які виникають у сучасній школі, і агресивна поведінка не є виключенням. Останнім часом все частіше виявляються факти жорстокої та агресивної поведінки в дитячому середовищі, які мають невтішні наслідки. Розуміння того, що дитина здатна за допомогою проявів агресивної поведінки встановлювати міжособистісні контакти з однолітками, вирішувати особисті проблеми, та за відсутністю позитивної моделі поведінки, руйнує норми співіснування людей у суспільстві й диктує власні правила життя, жахає спеціалістів соціальної сфери. Невміння, незнання та нездатність упроваджувати ефективні методи та засоби діяльності з недопущення такого соціально небезпечного явища, як агресивна поведінка, може призвести до руйнування стандартів демократичного та гуманістичного суспільства задля задоволення власних потреб.

Невтішна статистика стосовно поведінкових девіацій серед дітей, яка транслюється в системі середньої освіти, змушує соціальних педагогів шукати ефективні шляхи та засоби діяльності, які б допомогли вирішити ці проблеми. У результаті вивчення та аналізу різних форм агресивної поведінки серед дітей шкільного віку отримано такі результати: антисоціальна поведінка, що суперечить правовим нормам, загрожує соціальному порядку і благополуччю оточуючих людей, характерна для 14% учнів (із них 30% дівчат та 70 % хлопів), з яких агресивна має найбільші показники – 7,35% [28, с.19].

Опираючись на визначені у Національній доктрині розвитку освіти в Україні у XXI столітті завдання загальноосвітньої школи, а саме профілактику агресивної поведінки школярів, спробуємо дослідити та визначитися із сутністю профілактики агресивної поведінки, в роботі соціального педагога загальноосвітнього навчального закладу, визначити її соціально-педагогічні характеристики.

Термін профілактика (від грец. *prophylaktikos* – запобіжний) поширений у багатьох галузях знань і в широкому сенсі розуміється як дії або механізми, які вживаються для недопущення певних відхилень.

Енциклопедичний словник із соціальної роботи поняття «профілактика» трактує, як «науково обґрунтовані та своєчасно впроваджені дії, спрямовані на попередження ймовірних фізичних, психологічних або соціальних колізій у окремих індивідів групи ризику, збереження, підтримка та захист нормального рівня життя та здоров'я людей, сприяння їм в досягненні поставлених цілей та розкриття їх внутрішніх потенціалів». Отже, характеристиками профілактики виступають своєчасність, недопущення можливих відхилень та сприяння нормальному функціонуванню. Підґрунтям здійснення профілактики є психо-біологічні умови та психолого-педагогічні чинники, які стають причинами появи певних відхилень у соціальному становленні дитини, що проявляються в стані здоров'я, організації життя й, звичайно, в поведінці [18, с. 146].

У теорії соціальної педагогіки та соціальної роботи визначаються такі підходи до розуміння терміну профілактики:

- як сукупності заходів, спрямованих на попередження, обмеження та нейтралізацію негативних явищ у соціальному середовищі (М. Галагузова, Н. Жигайло, В. Курбатов, Р. Овчарова, П. Паленок, Л. Тюптя, Н. Щербак, Н. Якса);
- як напряму роботи, що спрямований на попередження проблемних ситуацій у житті людини та недопущення негативного впливу на її розвиток

(О. Безпалько, Т. Веретенко, С. Грищенко, Л. Завацька, І. Зверева, А. Капська, Т. Федорченко та ін.).

Поділяючи думку О. Безпалько, вважаємо, що профілактика, як напрям соціально-педагогічної діяльності в школі, спрямована на запобігання соціальних проблем неповнолітніх та попередження вже існуючих ускладнень, або негативних явищ у соціальному середовищі дітей [7].

Визначення сутності профілактики агресивної поведінки дітей, як соціально-педагогічної проблеми неможливо без аналізу поняття «соціально-педагогічна діяльність». Український теоретик А. Капська визначає соціально-педагогічну діяльність як надання допомоги тим, хто потрапив у складні життєві обставини, шляхом матеріально-фінансової, морально-правової, психолого-педагогічної підтримки [22]. Отже, з цього випливає мета соціально-педагогічної діяльності у загальноосвітньому навчальному закладі – сприяння дитині у вирішенні виникаючих проблем.

Важливим для нас є науковий підхід В. Нікітіна до визначення безпосереднього зв'язку соціально-педагогічної діяльності з процесом соціалізації особистості. Автор наголошує на необхідності сприяння успішній соціалізації дитини. Отже, базуючись на цих підходах, соціально-педагогічну діяльність будемо вважати діяльністю, спрямованою на сприяння успішній соціалізації дитини, успішному розвитку, формування соціально-схвалюваного способу поведінки.

Проведений аналіз науково-теоретичної літератури дає можливість соціально-педагогічну профілактику пов'язувати із формуванням певних рис та якостей особистості, які б сприяли позитивній соціалізації індивіда, та безконфліктній і продуктивній міжособистісній взаємодії. Ми визначаємо соціально-педагогічну профілактику як комплекс індивідуальних або колективних заходів, спрямованих на особистість та її оточення, з метою недопущення розвитку негативних тенденцій у поведінці неповнолітніх,

формування соціально-позитивних рис та якостей, та нейтралізацію негативної дії соціуму, і переорієнтацію особистості у процесі перевиховання. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки дітей у загальноосвітньому навчальному закладі має розглядатися як окремий напрям соціально-педагогічної діяльності.

Зростання агресивних тенденцій у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших соціальних проблем нашого суспільства. Сьогоднішня реальність змушує соціальних педагогів і психологів по-новому поглянути на проблему агресії в суспільстві, оскільки агресивна поведінка в наші дні швидше буденність, ніж виняток.

Оскільки освітній заклад є одним із провідних інститутів соціалізації особистості, то функцію соціально-педагогічної профілактики негативних явищ (в тому числі і агресивної поведінки) суспільство покладає саме на неї.

Вважаємо за доцільне в контексті нашого дослідження розкрити поняття «профілактика». *Профілактика* – це система заходів, розроблених з метою попередження виникнення та розвитку будь-яких відхилень у розвитку, навчанні, вихованні особистості [43, с. 47].

На думку А. Капської, профілактична діяльність, зазвичай, будується на комплексній основі, і забезпечується спільними зусиллями соціальних працівників, вихователів, вчителів, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів. Проте попри всі зусилля, саме профілактика є найбільш вразливим місцем [43].

Соціально-педагогічна профілактика – різновид професійної діяльності, яка спрямована на створення сприятливих умов соціалізації, всебічного розвитку особистості, задоволення її соціокультурних потреб або відновлення соціально схвалених способів життєдіяльності людини [17, с. 265].

В. Афанасьєва зазначає, що *метою соціально-педагогічної профілактики* є успішна соціалізація підлітків на основі усунення (мінімізації) проявів агресивної поведінки [4].

Зазначимо, що соціально-педагогічну профілактику агресивної поведінки дослідниця поділяє:

- за змістом – первинна, вторинна, третинна;
- за функціями – діагностична, реабілітаційна, координуюча, прогностична;
- за рівнями – організаційно-структурна та соціально-педагогічна.

Первинна профілактика – система заходів запобігання виникнення і впливу чинників ризику. Метою для методичного забезпечення первинної профілактичної допомоги доцільно організувати навчальні семінари для вчителів, шкільних психологів, соціальних педагогів освітніх закладів, соціальних працівників із форм попередження агресивної поведінки у дітей та підлітків.

Вторинна профілактика – комплекс заходів, вкладених в усунення виражених чинників ризику, які за певних умов (стрес, ослаблення імунітету, надмірні навантаження на будь-які інші функціональні системи організму) можуть призвести до виникнення, загострення і рецидиву явища.

Досліджуючи *третинну або медичну профілактику* В. Афанасьєва вказує на те, що дана профілактика направлена на попередження прогресування агресії, переходу її в важчу стадію, попередження загострень і ускладнень, а також зниження рівня інвалідності та смертності [2].

На сьогодні можна бачити наявність різноманітних напрямів профілактики, які розвинені та впроваджуються в різних країнах світу. Серед них виділяють такі: медикосоціальний (США); організаційно-адміністративний (Італія, Швеція); правовий (Великобританія, Данія, Швеція); педагогічний (Німеччина, США); економічний. Профілактика агресивної поведінки підлітків

реалізується у змісті педагогічного напрямку соціальної профілактики, яка передбачає формування соціально схвалюваної системи цінностей, норм поведінки та контроль за їх виконанням [34, с.67].

Ефективність профілактичного впливу залежить від адекватного сприйняття проблеми та доцільності використання методів та засобів роботи на різних рівнях її здійснення. Так, виділимо такі рівні профілактики агресивної поведінки дітей:

- 1) загальносуспільний, що передбачає діяльність держави, суспільства, їхніх інститутів на вирішення певних протиріч у житті людини;
- 2) соціальний рівень характеризується цілеспрямованістю впливу на негативні фактори, які породжують виникнення агресивної поведінки школярів;
- 3) індивідуальний рівень, який являє собою роботу з конкретною дитиною, поведінка якої характеризується відкрито-агресивними проявами.

Профілактика агресивної поведінки підлітків у роботі соціального педагога повинна мати певну структуру, яка передбачає: 1) постановку і дослідження проблеми; планування діяльності, організаційна і методична підтримка; вплив на особистість (профілактична інтервенція) і на проблемне середовище; 2) вплив на особистість: підвищення ресурсів особистості, корекція негативних особистісних якостей; розвиток якостей, які підвищують адаптивні можливості особистості, формування адекватного ставлення до проблеми; 3) моніторинг проблеми, аналіз ефективності профілактичних дій [24, с. 67].

Здійснюючи профілактичний вплив, важливо усвідомлювати існування видів профілактики: первинної, вторинної та третинної. Первинна профілактика демонструє інформаційно-роз'яснювальний характер, що забезпечує формування розуміння дітьми цінностей та розвиток особистісних якостей і навичок, які допоможуть відмовитися від певних стандартів поведінки та негативних звичок. Первинна профілактика є наймасовішою та не специфічною. Завдяки своєчасності, повноті та постійності вона є найважливішим видом

превентивних заходів при запобіганні відхилень у поведінці людини. Профілактичні дії вторинної, профілактики передбачають обмеження поширення негативних явищ, що спрямовані не лише на зміну поведінки, що відхиляється, на індивідуальному рівні, а й на обставини, які можуть її спричинити. Третинна профілактика спрямована на запобігання рецидивам негативних явищ у суспільстві та агресивної поведінки осіб, яким була властива така поведінка раніше, а також на відновлення особистісного і соціального статусу людини.

Розглядати профілактику агресивної поведінки дітей як поодинокі заходи, на нашу думку, є недоцільним, оскільки вона пов'язана із способом життя цільової групи. А її усунення потребує впливу на все соціальне середовище та залучення певних соціальних інститутів. Тому профілактичні заходи є більш ефективними в комплексі з іншими заходами, у процесі реалізації профілактичного впливу, який представляє собою спеціально розроблений комплекс (систему) заходів, спрямованих на запобігання конкретній соціальній проблемі.

Науковці виділяють такі принципи здійснення профілактики агресивної поведінки дітей у роботі соціального педагога: довготривалість та неперервність, послідовність та систематичність, адресність, своєчасність, доступність, інтеграція в навчально-виховний процес, комплексність. Визначення принципів профілактичної роботи допоможе глибше осмислити процес, зокрема спрямувати його на необхідність включення соціальних суб'єктів для її здійснення (сім'я, однолітки, ЗМІ, позашкільні заклади, соціальні служби тощо).

Спираючись на висновки В. Павелків, зазначаємо, що профілактика агресивної поведінки потребує створення соціально-педагогічних умов, які здатні нейтралізувати та корегувати негативні впливи на особистість, серед яких:

1) виявлення розповсюдженості різноманітних типів та форм агресивної поведінки, факторів, що провокують їх виникнення, а також вивчення потреб учнів та батьків під час навчання та виховання;

2) аналіз результатів вивчення поглядів школярів, батьків та розробка на їх основі програми профілактики відхилень;

3) підвищення педагогічного потенціалу вчителів із проблеми агресивної поведінки та підготовка до організації виховного впливу, у взаємодії з іншими соціальними інститутами;

4) створення в школі психолого-педагогічних умов, розвиток ефективної взаємодії з родиною, закладами додаткової освіти [34, с. 89].

Останнім часом проблема профілактики агресивної поведінки дітей в умовах загальноосвітнього навчального закладу активно досліджується, що підтверджується існуванням достатньої кількості наукових розробок та практичних напрацювань. Серед них: комплексний вплив на особистість; розроблені та практично апробовані програми із запобігання та зниження рівня агресивної поведінки; позитивне підкріплення; технології роботи «Медіація», «Екстренне втручання», «Розгорнена програма для школи»; консультування; методичні рекомендації тощо. В цілому, всі вони мають теоретичне обґрунтування ефективності впровадження, але безсистемність, відсутність моніторингу здійснення профілактичної діяльності та невключення додаткових суб'єктів впливу стають причинами виникнення девіацій у поведінці дітей та сприяють поширенню такого негативного соціального явища, як агресивна поведінка. Враховуючи те, що дитина, її характер та поведінка формуються під впливом певних соціальних інститутів, необхідно розглядати профілактику в організації системи взаємодії цих інститутів. Створивши соціально-педагогічне виховне середовище для дитини, яке буде спрямоване на вирішення спільної мети, та за допомогою різноманітних засобів і методів діяльності можливо

досягти бажаного результату – недопущення виникнення агресивної поведінки в дітей.

З-поміж типових класифікаційних ознак форм соціально-педагогічної роботи науковці та практики виокремлюють:

- за кількісним складом учасників (індивідуальні, групові, масові);
- за домінуючим засобом впливу на клієнта (словесні, практичні, наочні);
- за складністю побудови (прості, складні, комплексні);
- за терміном проведення (короткотривалі, довготривалі);
- за місцем проведення (кабінетні, вуличні) [43, С. 436].

Виходячи з вище зазначеного, науковці виокремлюють *індивідуальні* (кейсуорк) та *групові форми роботи*. До суттєвих переваг *індивідуального методу* роботи належить те, що окремо взятому учаснику приділяється уваги більше, ніж в умовах роботи групи. основними формами індивідуальної роботи в практиці соціально-педагогічної роботи є: зустріч, інтерв'ювання, консультація, співбесіда, переадресація, доручення [43, С. 437].

Індивідуальні форми роботи з агресивними дітьми будуються за наступними принципами:

- з'ясування причин агресивної поведінки;
- узгодження роботи з батьками дитини, забезпечуючи необхідну допомогу з їхнього боку;
- вибір технік та методів роботи;
- побудова роботи на основі партнерства [47, с. 79].

Індивідуальна робота повинна містити:

- контакт із підлітком, побудову довіри до педагога;
- емоційне реагування на агресію і заспокоєння підлітка;
- вироблення і закріплення навичок адитивної поведінки [47, с. 80].

Метод групової соціально-педагогічної роботи сприяє вирішенню проблем, що з'являються в процесі міжособистісної взаємодії. До переваг групових форм в практиці соціально-педагогічної роботи можна віднести такі:

- група створює умови «суспільства в мініатюрі», що дозволяє програвати реалістичні ситуації в штучно створеній взаємодії;
  - приховані чинники соціального впливу стають явними та впливають на індивідуальні життєві позиції вихованців;
  - надається можливість зворотнього зв'язку та підтримки учасників, що мають спільні проблеми;
  - відбувається прийняття цінностей і потреб інших;
  - можливість отримати турботу та допомогу;
  - можливість проекспериментувати з різними стилями спілкування з партнерами в групі;
  - кожен відчуває себе рівноцінним партнером;
  - група заохочує саморозкриття та самовдосконалення кожного
- [43, с. 439].

В практиці соціально-педагогічної роботи існують наступні види груп:

- групи відновлення;
- освітні групи;
- тренінгові групи;
- терапевтичні групи та ін. [43, с. 439].

Особливе місце в практиці соціально-педагогічної профілактики займають *комплексні форми роботи*, в ході яких реалізується можливість поєднання поза навчальних та позашкільних форм виховної роботи, реалізується зв'язок між колективами вихованців, соціальні педагоги отримують можливість бачити позитивну динаміку профілактики агресивної поведінки [43, с. 440].

Окрім вище зазначених форм роботи результативними в процесі профілактики агресивної поведінки є *ігрові технології, соціальний супровід підлітка дорослими, залучення підлітків до позаурочних заходів.*

Отже, вищезазначене дозволяє стверджувати, що в науковій літературі існують певні здобутки в теорії профілактики агресивної поведінки підлітків, але недостатньо розробленими залишаються аспекти застосування профілактичної роботи в системі взаємодії соціальних інститутів та загальноосвітнього навчального закладу. Профілактика агресивної поведінки дітей – це складна, соціально зумовлена система дій, яка вимагає науково-теоретичної розробки та впровадження дієвих заходів із попередження агресивної поведінки у дітей.

В контексті соціально-педагогічної профілактики в загальноосвітньому навчальному закладі доцільно говорити про здійснення первинної та вторинної профілактики агресивної поведінки. З цією метою здійснюються профілактичні заходи, впроваджуються профілактичні програми та використовуються різноманітні форми та методи роботи з підлітками, схильними до проявів агресивної поведінки [3; 17; 31; 38; 44].

Ефективність системи соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків (за В. Афанасьєвою) визначається за такими критеріями [4]:

1) *професійна готовність педагогів до соціально-педагогічної профілактики*, зокрема: власне усвідомлення відповідальності за проведення профілактичної роботи, готовність до активної співпраці з батьками, прояв ініціативи у розробці та впровадженні профілактичних занять, налагодження співпраці з інститутами соціалізації підлітків;

2) *соціально-педагогічна обізнаність та активність батьків у питаннях профілактики агресивної поведінки в умовах сімейного виховання*, зокрема це: оволодіння батьками інформацією щодо профілактики девіантної поведінки у власних дітей в умовах родинного виховання, достатнє отримання у освітніх

зкладах інформації щодо профілактики девіантної поведінки й достатнє усвідомлення власної відповідальності за виховання дітей;

3) усвідомленість підлітками шкоди агресивної поведінки та зниження рівня її прояву.

На думку Т. Журавель, окремі заходи можуть бути малоефективними, тому доцільніше використовувати комплексні профілактичні програми, які дозволять здійснювати соціально-педагогічну профілактику агресивної поведінки підлітків у закладах освіти системно, безперервно, і без відриву від навчально-виховного процесу [16].

Варто пам'ятати, що профілактична робота з агресивними підлітками має проводитися на принципах толерантності, емпатії, гуманістичного підходу, прояві уваги та доброзичливого ставлення до всіх та довіри. Допомога підліткам у подоланні агресивної поведінки не можлива без співпраці з батьками. Вимоги закладу освіти та сім'ї повинні бути співзвучними, проте інколи це здійснити досить складно. Інколи батькам не вистачає відповідальності чи психологічної культури, або ж бажання, тому соціальний педагог повинен проводити з батьками діагностичну роботу, лекції, тренінги, семінари, запрошувати фахівців.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

2.1. Діагностика рівнів агресії у підлітків та схильності до агресивної поведінки

Мета дослідження полягала в емпіричному дослідженні ефективності програми соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки у підлітків.

В основу нашого дослідження було покладено припущення про те, що усунення проявів агресивної поведінки підлітків відбуватиметься ефективніше за умови здійснення корекційної діяльності з використанням методів та прийомів впливу на психологічні особливості агресивної поведінки.

Реалізація мети дослідження та розв'язання його завдань, а також перевірка гіпотези дослідження зумовила необхідність розробки *програми дослідження*, яка передбачала використання комплексу методів і методик. В якості теоретичних **методів** було використано: аналіз, порівняння, систематизацію, узагальнення теоретичних та емпіричних даних.

На етапі емпіричного дослідження використовували психологопедагогічний експеримент, методику вивчення продуктів діяльності підлітків, спостереження, бесіду, психодіагностичні, психокорекційні методики, а також методи статистичної обробки даних.

Дослідження реалізовувалося в три етапи.

На *першому етапі* здійснено аналіз сучасного стану проблеми розвитку агресивної поведінки підлітків у доробку зарубіжних та вітчизняних дослідників, уточнено мету та завдання дослідження, окреслено гіпотезу, а також підібрано психодіагностичний інструментарій.

На *другому етапі* проведено експериментальне дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків за допомогою низки методик, розроблено та апробовано авторську програму роботи з психокорекції поведінки підлітків, здійснено аналіз результатів її впровадження із застосуванням методів математичної статистики та оформлено відповідні результати.

На *третьому етапі* узагальнено результати експериментальної роботи, перевірено їх відповідність меті, гіпотезі та завданням дослідження, відбувалося оформлення отриманих результатів.

Дослідження проводилось на базі Київської гімназії № 51. В дослідженні брали участь 33 учня 9 класу, з них 18 дівчаток і 15 хлопців віком від 14 до 16 років.

В якості діагностичного інструментарію було використано комплекс методик, а саме:

- 1) опитувальник А. Басса й А. Дарки;
- 2) методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі [26];
- 3) проективна методика «Тест егоцентричних асоціацій» (ТЕА).

На сучасному етапі методика Басса-Дарки користується особливою популярністю в галузі психологічних досліджень як в Україні, так і за її межами. Цінність даного тесту полягає в тому, що прояви агресії мають бути співвіднесені з її мотивацією та внутрішніми намірами [27].

Оцінювання результатів опитування за даною методикою відбувалося за шкалами:

- 1) фізичної агресії (застосування фізичної сили проти інших);
- 2) непрямой агресії (не спрямована на конкретну особистість);
- 3) роздратування (готовність проявляти негативні почуття за найменшого порушення);
- 4) негативізму (опозиційна манера поведінки, що передбачає шлях від пасивного опору до активної боротьби);
- 5) образи, підозрливості (недовіра та обережність);
- 6) вербальної агресії (вираження негативних почуттів та емоцій у формі крику, вереску, словесних погроз тощо, почуття провини) (Додаток В).

Наступним кроком в дослідженні було застосування методики Q-сортування тенденцій поведінки.

Мета даної методики полягає у вивченні уявлень суб'єкта про себе. Її також можна використовувати для визначення ідеального «Я» індивіда або його уявлення про те, як його бачать інші. Ці параметри можна вивчати на основі

аналізу тенденцій поведінки людини в групі: залежність-незалежність, комунікабельність-недружелюбність, прийняття боротьби-уникнення боротьби [12].

Опитувальник містить 60 тверджень і може бути поданий у вигляді списку або на окремих картках. Учасників експерименту просять ознайомитися з твердженням і відповісти «так», якщо воно відповідає його Я-концепції, або «ні», якщо суперечить його Я-концепції. У виняткових випадках допускається відповідь «Сумніваюся». Відповіді фіксуються в реєстраційній формі [33].

Аналіз відповідей респондентів відбувався, згідно ключа, й передбачав їх розподіл за 6-ома тенденціями. Підраховувалася частота проявів за кожною із тенденцій. До того ж, кількість стверджувальних відповідей («Так») за однією з тенденцій сумувалася з кількістю заперечувальних («Ні») за полярною тенденцією, в парі [15].

Наступною методикою було обрано проективну методику «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)» (Додаток В).

Мета методики полягає у визначенні рівнів егоцентричної спрямованості підлітків. Егоцентризм і егоцентрична спрямованість – риси особистості. Вони характеризують її позицію та представляють центроване та фіксоване соціальне ставлення, яке визначає звернення до її якостей, думок, досвіду, ідей, дій, цілей тощо.

Обладнанням до даної методики послуговували бланк та ручка. Ключовою особливістю даної методики є те, що мета дослідження не повідомлялася підліткам. Респондентам пропонувалися 40 позицій, які необхідно доповнити таким чином, щоб сформулювати позиції із чітко вираженою закінченою думкою. Також ми наполягали на тому, що потрібно записувати те, що першим спало на думку. Після обробки результатів опитування за методикою А. Басса й А. Дарки було отримано таку тенденцію проявів агресивних реакцій у хлопців та дівчат (табл. 2.1).

**Тенденції проявів агресивних реакцій у хлопців та дівчат
(за методикою А. Басса й А. Дарки)**

№ з/п	стать	хлопці	Дівчата
	шкала		
1.	Фізична агресія	75%	45%
2.	Непряма агресія	47%	54%
3.	Роздратування	51%	48%
4.	Негативізм	73%	55%
5.	Образи	68%	66%
6.	Підозрілість	65%	62%
7.	Вербальна агресія	70%	71%
8.	Почуття провини	55%	62%

За результатами аналізу відповідей на запитання опитувальника, з'ясовано, що домінуючими видами агресивних реакцій підлітків є фізична, вербальна, образи, непряма агресія, а також прояв негативізму (Додаток Б). Також було виявлено, що в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є фізична агресія та негативізм, а у дівчат – вербальна агресія та образи (Рис. 2.1).

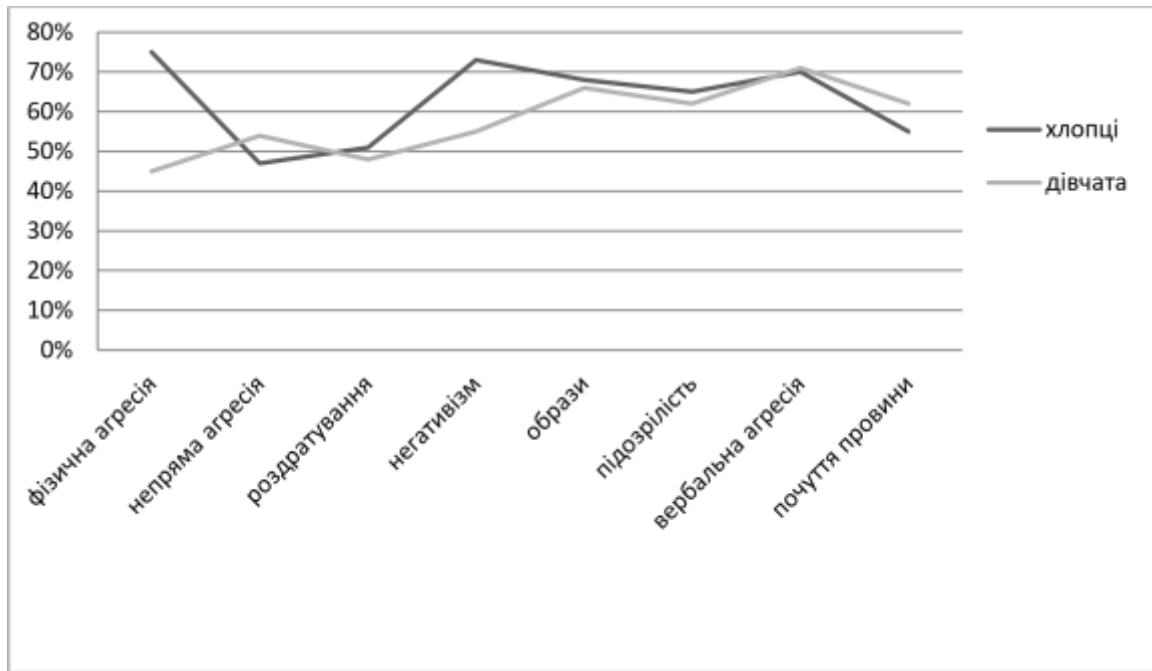

Рис. 2.1. Результати дослідження за методикою А. Басса й А. Дарки

Опитувальник не вільний від мотиваційних переконачень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Його результати потребують додаткової перевірки на надійність за допомогою інших методик, однак, застосування даного опитувальника в роботі з підлітками є досить діагностичним і конструктивним для подальшої корекційної діяльності.

Як ми вже зазначали, другою методикою було обрано методику «Сортування тенденцій поведінки в групі». Отримані результати за даною методикою дають змогу зробити наступні висновки стосовно уявлення досліджуваних про себе, про певні тенденції поведінки в групі: щодо тенденції «залежності-незалежності» ми можемо контекстувати, що прийняття незалежності групових норм, стандартів і морально-етичних цінностей надає перевагу 54% досліджуваних, 34% досліджуваних мають тенденцію залежності і менша кількість досліджуваних, яка становила 13%, показала наявність внутрішнього конфлікту особистості, яка знаходиться у владі однаково виражених протилежностей даної тенденції; 86% було виявлено щодо тенденції

товариськості досліджуваних; ухилення від боротьби виявляють 60% досліджуваних, яке проявляється у прагненні уникнути взаємодії, зберегти нейтралітет у групових суперечках і конфліктах; 40% досліджуваних характеризуються схильністю до прийняття боротьби (Табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Результати дослідження за методикою «Q-сортування тенденцій поведінки в групі»

№ з/п	Тенденції	Кількість	%
1.	Прийняття незалежності групових норм, стандартів і морально-етичних цінностей	17	52%
2.	Тенденція залежності	11	33%
3.	Наявність внутрішнього конфлікту особистості	3	9%
4.	Тенденція товариськості	26	79%
5.	Ухилення від боротьби	22	67%
6.	Схильність до прийняття боротьби	11	33%

Узагальнені результати за методикою «Q-сортування тенденцій поведінки в групі» представлено на рисунку 2.2.

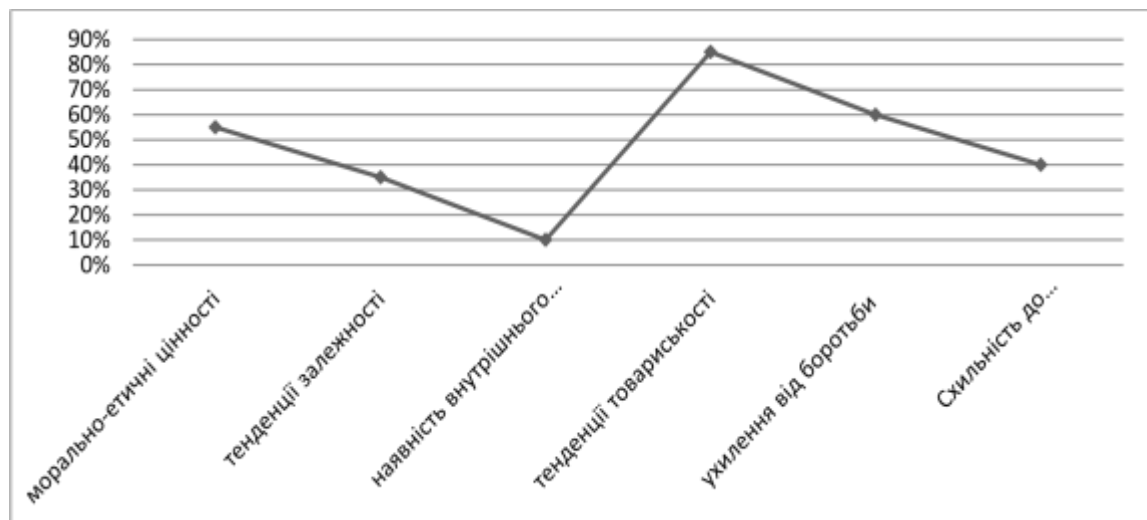

Рис. 2.2. Результати дослідження з методикою «Q-сортування тенденцій поведінки в групі»

Аналіз отриманих результатів за проєктивною методикою «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)», засвідчив про наявність у 30% респондентів низького рівня егоцентричної спрямованості, наслідками якої можуть виступати систематичні придушення підростаючої особистості авторитетами; 55% досліджуваних набули середній рівень егоцентричної направленості, і на жаль, 15% учасників дослідження продемонстрували високий рівень (Табл. 2.3).

Таблиця 2.3.

**Результати дослідження за проєктивною методикою
«Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)»**

№ з/п	Рівень	Кількість досліджуваних	%
1.	Високий	5	15
2.	Середній	13	40
3.	Низький	15	45

Результати зображено у вигляді діаграми.

Рис. 2.3. Результати дослідження за проєктивною методикою «Тест егоцентричних асоціацій (ТЕА)»

Таким чином, на основі використання комплексу методик, з'ясовано, що домінуючими видами агресивних реакцій підлітків є: фізична, вербальна, образи, непрямая агресія, а також прояв негативізму.

Також було виявлено, що в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є фізична агресія та негативізм, а у дівчат – вербальна агресія та образи.

З'ясовано, що особи, які вирізняються агресивною поведінкою мають низький рівень розуміння себе мають; приховані депресивні тенденції; низький рівень стресостійкості; почуття самотності, незадоволена потреба в спілкуванні; незадоволену потребу в емоційному контакті; відчуття труднощів життя; низький рівень соціальної адаптації.

Отримані результати зумовлюють необхідність добору та апробації програми соціально-педагогічної профілактики, спрямованої на подолання проявів агресивної поведінки в середовищі підлітків.

2.2. Соціально-педагогічна робота щодо профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти

Здійснивши експериментальне дослідження рівня прояву агресивності у підлітків, яке підтвердило те, що у підлітковому віці є характерними різні прояви агресії, ми вважаємо за доцільне систематизувати напрямки соціально-педагогічної роботи з підлітками з агресивною поведінкою у закладах освіти.

На нашу думку, соціально-педагогічну роботу з профілактики відхилень у поведінці дітей можливо поділити на три блоки:

I блок – рання профілактика в системі «дитячий садок – початкова школа»;

II блок – 5-8 класи – підлітковий період: профілактична робота повинна бути спрямована на інтелектуально-пізнавальний розвиток учнів, оскільки в цей час у них знижується інтерес до знань;

III блок – взаємодія соціальних педагогів, вчителів, батьків, учнів як суб'єктів профілактики на основі розвитку різних форм самоврядування, допомоги і захисту дитини.

Уже на початку соціально-педагогічної роботи соціальний педагог повинен визначити позитивні якості особистості, на які можна опиратися в процесі психолого-педагогічного впливу, вміти дати вичерпну оцінку позитивних рис: емоційно-вольових, інтелектуальних, моральних, поведінкових, динамічних, ставлення до діяльності, своїх досягнень і невдач, інтересів, потенційних можливостей тощо. Лише після цього виявляти і характеризувати негативні якості дитини.

Така діагностика дасть змогу виявити джерела важковиховуваності і визначити оптимальні шляхи виправлень відхилень у поведінці, блокувати їх подальший розвиток.

Позитивних результатів у профілактичній роботі з агресивними дітьми

може домогтися соціальний педагог, якому властиві високий рівень емпатії, повага до дітей, висока культура педагогічного спілкування, терплячість, стриманість, знання вікових і статевих відмінностей учнів та ін.

Для підвищення ефективності соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивності серед підлітків важливо врахувати:

- основи агресивності закладаються у сім'ї (конфліктні сім'ї, неповні, бездоглядність чи розбещеність дітей та ін.);

- важливою причиною прояву агресивності є ігнорування дорослими вікових особливостей дітей. Віковими проявами агресивності підлітка є негативізм, критиканство, грубість, хворобливе самолюбство, впертість;

- агресивна поведінка завжди індивідуальна, а тому її профілактика і подолання мають здійснюватись різноманітними психолого-педагогічними впливами на кожного підлітка з урахуванням його недоліків, негативних особистісних якостей, їх прояву та можливостей, позитивних резервів психіки;

- знання рівня агресивності (оскільки найнебезпечнішим періодом є її стабілізація), що дасть змогу визначити основні напрямки, методи і форми профілактичної роботи та уникнути помилок у визначенні її результатів;

- психолого-педагогічні діагностики: діагностування психічного розвитку взагалі та окремих якостей особистості учня дозволяє визначити цілі та завдання профілактично-виховного впливу на нього, узгодити всі ланки соціально-педагогічного процесу, впровадити єдині педагогічні вимоги до важковиховуваного, створити програму професійної роботи з ним.

На початку роботи соціальний педагог повинен мати хоч би мінімальний обсяг необхідних знань про підлітка. До мінімально необхідної інформації належать:

1. Критерії опірності соціально-педагогічним впливам: контактність із класним колективом; стосунки з більшістю педагогів; реакція на педагогічні вимоги; схильність до педагогічних впливів.

2. Ознаки, що визначають рівень соціально-цінного життєвого досвіду: спілкування з оточенням (однолітками, дорослими); характер спілкування (контакти на корисливій основі, на обмеженій особистій сфері, стійкий прояв негативних вчинків); участі в різних видах діяльності: всебічний, спеціалізований, обмежений, слабкий; подолання труднощів (прояв зібраності, цілеспрямованості, вимогливості до себе при невдачах чи розгубленість, низький тонус).

3. Загальний розвиток особистості: провідні якості чи основні недоліки.

4. Рівень вихованості у підлітка, який засвідчує його ставлення до власних недоліків і негативних властивостей; рівень самоуправління поведінкою, що залежить у великій мірі від розвитку волевих якостей; рівень самокритичності й вимогливості до себе.

Надзвичайно важливо виявити всі недоліки особистості, без усунення яких усі інші не піддаються впливові.

Основним завданням всієї соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки у освітніх закладах ми можемо назвати – перетворення соціальних цінностей класного (шкільного) колективу у значущі для індивідуальної переорієнтації підлітків на морально-етичні цінності, цінності стосунків.

Щоб визначити напрямок виховного соціально-педагогічного впливу на агресивного підлітка, соціальному педагогові необхідно вивчити саму групу, в якій тривалий час він перебуває: спрямованість групи та її членів, головні бажання, прагнення, інтереси, цілі більшості, суперечності у визначенні перспективних ліній; структуру групи: характер взаємин, становище основної маси, стосунки з лідером та по горизонталі, авторитет членів групи; діяльність групи: яка діяльність об'єднує її членів, мотиви участі кожного у спільній діяльності, успіхи і невдачі, види діяльності, що здійснюються для розваг, вироблення рис характеру, задоволення інтересів тощо; характер стосунків

групи з оточенням (ізолюваність, ворожість, байдужість); ставлення до школи і до навчання; взаємини з іншими групами, з учнівським колективом (уникання, невтручання, активність, прагнення підкорити).

Варто пам'ятати, що негативний стереотип поведінки змінюється дуже повільно і лише при умові включення групи в соціально значущу діяльність (технічні гуртки, флотилії, клуби, спортивні секції і змагання) та перебудови характеру стосунків у самій групі через участь учнів, які мають міцні світоглядницькі морально-етичні позиції, творчі і лідерські, організаторські та комунікативні здібності, можуть бути неординарними, цікавими у спілкуванні і діяльності.

Одним зі шляхів попередження агресивності, на нашу думку, є обговорення з дітьми (в класі) конкретних вчинків, порушень поведінки, конкретних ситуацій. Надзвичайно важливо для попередження важковихованості формувати в учнів імунітет проти негативних впливів з боку оточуючих, вчити долати власні недоліки.

Напрямки такої роботи, на нашу думку, визначаються в залежності від витоків важковихованості та проблем, які є в дитинстві.

Соціальний педагог повинен будувати свою роботу за такими напрямками: «педагог – учень», «мати – дитина», «педагог – мати», «учень – батько», що дає змогу продумано всебічно впливати на психіку дитини, віднайти ефективні форми соціально-педагогічного впливу.

Для зміцнення позитивної поведінки дітей і підлітків у школі та вдома варто провести *виховні години на етичні теми*, під загальною назвою «Що таке добре і що таке погано», куди б увійшли певні правила й поради різного змісту. Наприклад, «Це дуже добре!», «Це можуть усі, це можеш ти!», «Це потрібно тобі самому!», «Цього робити не можна». Всі правила й поради закріплюються шляхом вправ, ігрових ситуацій, практичних справ, які б формували практичний досвід поведінки, ставлення до оточуючих. Правила та поради

вводяться поступово, з урахуванням вікових особливостей, звичок дітей і підлітків, характеру стосунків.

Для розв'язання завдань соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки у освітніх закладах, варто ввести *щотижневі бесіди на морально-етичні теми*, з метою формування критеріїв оцінки якостей, що сприяють прояву у підлітків інтересу до власного внутрішнього світу, до самопізнання. Теми можуть бути найрізноманітнішими, але цікавими для підлітків. Наприклад, «Що таке людська краса?», «Кого можна назвати прекрасною людиною?», «В чому проявляється прекрасне в людині?», «Що таке добро і зло?», «Чи може бути скоєне зло на благо людині, людям?», «Чому лінь (ледарство) вважається матір'ю всіх вад (недоліків)?», «Як стати самостійною людиною?», «Як завоювати повагу дорослих?», «Як боротися із боягузством?», «Як виробити силу волі?», «Про честь і чесність», «Що таке справжній чоловічий характер?», «Що таке жіночість і в чому вона виявляється?» та ін.

Важливе місце в системі соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки у освітніх закладах є *програма самовиховання підлітків*. Для цього, підліткам необхідно прищепити прагнення до самопізнання, самоудосконалення, самокорекції поведінки та спілкування із соціальним оточенням, особливо найближчим (у сім'ї, в класі, з товаришами за межами класного колективу). Особливого значення набуває робота підлітка з виховання і вдосконалення стрижня свого характеру – волі та вольових рис, морального компонента характеру, від яких залежить здатність контролювати свої стосунки і свою поведінку, визначити стиль своїх взаємин.

Соціальному педагогу варто пам'ятати, що позитивні результати профілактичної роботи можливі за спільної діяльності усього педагогічного колективу (Додаток Е).

Ще однією умовою успішної профілактики відхилень у поведінці учнів є

психологічний контакт педагога з ними. Соціальному педагогу слід звертати увагу на те, що заважає виховному впливу, на агресивні бар'єри, які вони самі вибудовують як захисні механізми (недовіра, підозрілість, неприязнь, ворожість та ін.). Ці бар'єри можуть бути зняті лише при наявності психолого-педагогічного контакту соціального педагога й учня. Завдяки даному контакту соціальний педагог має змогу розібратися в приховуваних механізмах і принципах поведінки учня, може стати значущою довіреною особою і впливати на його окремі особистісні якості, ціннісні орієнтації, життєві плани [33].

Соціальному педагогу, як ініціатору контакту, необхідно домогтися довіри учня.

Для цього необхідно врахувати, що:

- 1) довірливе спілкування не нав'язується, основна увага повинна спрямовуватись на те, щоб викликати в учня бажання спілкуватися з педагогом;
- 2) процес контактування проходить певні етапи, носить послідовний характер;
- 3) фіксація ознак етапів дає можливість соціальному педагогу використовувати інші способи подальшого розвитку контактів.

У соціально-педагогічній роботі щодо профілактики агресивної поведінки у освітніх закладах надзвичайно важливу роль відіграє *сім'я*, якщо вона є благополучною, або намагається стати такою. Щоб використати виховний потенціал сім'ї у профілактиці агресивної поведінки у підлітків, соціальному педагогу необхідно, перш за все, вивчити її особливості та можливості, а саме:

- 1) структуру сім'ї й особливості сімейних стосунків; стиль і тон сімейного життя;
- 2) переважаючі враження, ціннісна спрямованість, причини сімейних конфліктів;
- 3) спосіб життя дитини в сім'ї;
- 4) характер стосунків з її членами, позитивний чи негативний вплив

окремих її членів, права та обов'язки, інтереси, види діяльності;

5) свідомий виховний вплив сім'ї, батьків на дитину [36].

Соціальним педагогам необхідно постійно працювати з батьками неблагополучних сімей, допомогти їм зрозуміти, що саме сім'я з її відхиленнями від моральних, культурних норм може бути причиною важковиховуваності та агресивної поведінки; довести, що сімейне благополуччя чи неблагополуччя залежить від них самих; переконати, що виправити недоліки в розвитку та існуванні сім'ї можна при їх бажанні; у такий спосіб посилити виховний позитивний вплив сім'ї на агресивного підлітка; пояснити, що найбільший негативний вплив на дитину має психологічний клімат у сім'ї, характер стосунків між батьками та батьками і дітьми (Додаток Д).

На нашу думку, така робота соціального педагога, його консультації допоможуть розробити програму виховного впливу батьків на дітей, зміни характеру сімейних стосунків, розробити певні правила поведінки всіх членів сім'ї. Це дасть можливість впливати на зміну поведінки дитини не тільки в шкільному середовищі, а й поза межами школи [35].

Отже, однією із функцій соціального педагога у школі є здійснення профілактичної діяльності. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах освіти є невід'ємною частиною його роботи.

Здійснивши експериментальне дослідження рівня прояву агресивності у підлітків, яке підтвердило те, що у підлітковому віці є характерними різні прояви агресії, ми вважаємо за доцільне систематизувати напрямки соціально-педагогічної роботи з підлітками з агресивною поведінкою у закладах освіти.

Таким чином, до напрямків соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків у закладах освіти можливо віднести:

1) подолання відчуження агресивного учня в класному колективі;

- 2) обговорення з дітьми (в класі) конкретних вчинків, порушень поведінки, конкретних ситуацій;
- 3) виправлення негативних рис і формування гуманних властивостей особистості;
- 4) формування критеріїв оцінки якостей, що сприяють прояву у підлітків інтересу до власного внутрішнього світу, до самопізнання;
- 5) використання програми самовиховання підлітків;
- 6) робота з сім'ями, у яких виховуються підлітки [38].

Така соціально-педагогічна робота дасть змогу виявити джерела важковиховуваності і визначити оптимальні шляхи виправлень відхилень у поведінці підлітків, блокувати їх подальший розвиток.

2.3. Програма соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків

Аналіз літературних джерел засвідчив, що суб'єктивними умовами підвищеної агресивності підлітка є його індивідуально-психологічні особливості, психологічний клімат у сім'ї, взаємини з навколишніми, індивідуальний стиль поведінки. Падіння загальної культури спілкування підлітків впливає не тільки на їхні взаємини з однокласниками, а й на мікроклімат у класі, виникають непорозуміння з рідними й напруження у стосунках. Якщо суперечності загострюються, виникає відкритий конфлікт.

На нашу думку, щоб гідно вийти самому з подібної ситуації, підліток має володіти рефлексією, здатністю адекватно оцінювати й бачити себе збоку. Саме неадекватна самооцінка (завищена або занижена) нерідко стає причиною неправильних стосунків між оточуючими. Якщо в людини завищена самооцінка, вона зневажливо і зверхньо ставиться до інших, не бачить своїх вад, виправдовує свої помилки об'єктивними причинами.

До напрямків соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки серед підлітків у закладах освіти можливо віднести:

- подолання відчуження агресивного учня в класному колективі;
- обговорення з підлітками (в класі) конкретних вчинків, порушень поведінки, конкретних ситуацій;
- виправлення негативних рис і формування гуманних властивостей особистості;
- формування критеріїв оцінки якостей, що сприяють прояву у підлітків інтересу до власного внутрішнього світу, до самопізнання;
- використання програми самовиховання підлітків;
- робота з сім'ями, у яких виховуються підлітки.

Така соціально-педагогічна робота дасть змогу виявити джерела важковиховуваності та визначити оптимальні шляхи виправлень відхилень у поведінці підлітків, блокувати їх подальший розвиток.

З огляду на це, вважаємо за необ пропонуємо ми апробували тренінгові заняття, які допомагалиожуть вирішити гострі індивідуальні проблеми.

Основними методами психологічного тренінгу з профілактики та подолання конфліктності є групова дискусія та рольова гра в різноманітних модифікаціях і поєднаннях. Це активний метод групової психологічної допомоги, який допомагає особистості насамперед вивчити, зрозуміти себе самого, навчитися розв'язувати свої конфлікти і вирішувати проблеми [42].

Психологічний тренінг суттєво полегшує процес оволодіння знаннями та навичками ефективної поведінки, сприяє оптимізації комунікативних можливостей людини, формуванню необхідних її якостей у взаємодії з іншими людьми.

Психологічний тренінг складається із занять, спрямованих на розвиток адекватної самооцінки, формування рефлексії, емпатії, на вміння спілкуватися, конструктивно виражати свої думки й почуття, підтримувати з людьми добрі

стосунки, розв'язувати проблемні ситуації й допомагати іншим.

Кожне заняття складається з 3-х частин:

- 1) теоретичного матеріалу, який подається у формі міні-лекції;
- 2) практичних вправ, виконавши, які учасники можуть оволодіти необхідними персональними вміннями і практично використати набуті теоретичні знання;
- 3) обговорення цих вправ, змісту заняття.

Головними завданнями тренінгу є:

- 1) зниження емоційного напруження;
- 2) розвиток здатності розуміти емоційний стан іншої людини й уміння адекватно висловлювати свій;
- 3) формування навичок позитивного впливу на інших;
- 4) ігрова корекція поведінки: усунення надмірного напруження і тривожності; викорінювання бар'єрів, що заважають продуктивним конструктивним діям, регуляція соціальних відносин [23].

Наведемо структуру тренінгу.

I. Розминка.

Мета: розминка учасників, їхнє емоційне входження у тренінгові заняття.

II. Велика гра (основна частина).

Психологічні вправи, етюди, пантоміма, рольові та рухливі ігри тощо.

III. Розслаблення (розрядка).

Мета: вихід із психологічної атмосфери, яка виникла під час основної частини заняття.

Наведемо приклад заняття, яке спрямоване на профілактику агресивної поведінки у підлітків.

Заняття 1. Тема «Сприйняття свого «Я»».

1. Психологічна розминка «Знайомство».

Мета: знайомство з колом інтересів учасників групи.

Привітання членів групи, ознайомлення з правилами роботи у групі:

- 1) не перебивати один одного;
- 2) не оцінювати і не засуджувати жодні висловлювання як погані чи хороші;
- 3) не давати порад, коли цього не просять учасники;
- 4) намагатися дотримуватися теми обговорення;
- 5) брати участь в обговоренні проблеми за бажанням;
- 6) дотримуватися конфіденційності щодо того, що може статися на семінарі;
- 7) враховувати час обговорення;
- 8) критикувати не людину, а конкретний учинок.

Це допоможе дещо змінити уявлення про себе і зламати певні стереотипи спілкування.

2. Гра «Криголам «Знайомство»».

Мета: можливість не лише познайомитись, а й розвивати пам'ять.

Усі учасники стають в одне спільне коло. По черзі, починаючи з одного з тренерів, кожному учасникові потрібно назвати себе й сказати щось позитивне про себе. Фразу можна запропонувати розпочати словами: «Мене звали... Моя краща подруга (друг) про мене сказала (в) б (би), що я...».

Для того щоб учасники групи швидше перезнайомилися та були готові для подальшої роботи в атмосфері довіри й симпатії, пропонуємо наступну вправу.

Вправа «Нетрадиційне вітання».

Учасники ходять по кімнаті й за командою ведучого при зустрічі вітаються:

- а) долонями;
- б) колінами;
- в) чолом;

г) боком.

Після виконання учасники сідають на місце.

3. Міні-лекція «Я-концепція».

Мета міні-лекції: ознайомити учасників тренінгу з тим, що особисті уявлення, цінності, потреби й емоції кожного є невід’ємною частиною ситуації, в якому ми беремо участь.

Наведемо текст лекції. Як відомо, люди зі здоровим почуттям цінності можуть уникати розширення конфліктів, вони менш упереджені щодо інших людей, більш здатні замислитися над тим, які інтереси лежать в основі поведінки опонента і які цілі він ставить перед собою.

Самоконцепція – це наші думки й переконання стосовно себе. Це те, що ми думаємо про себе, хто ми є. Деякі з цих переконань – об’єктивні факти, а деякі, що формують самоконцепцію, є думками. Думки відіграють дуже важливу роль для формування самоконцепції [11].

Сила фактів і думок – досить велика, позаяк вони формують нашу тотожність. Кожна ідея важлива. Деякі факти й переконання є дуже важливими для нас. Вони визначають, ким ми є тепер, що ми робимо і ким ми станемо. Вони надають форми речам, із якими ми зустрічаємось, і визначають нашу реакцію на них, оскільки ці думки й факти визначають нас, якими ми себе бачимо. Коли ми отримуємо інформацію, ми трактуємо її через призму наших переконань. Якщо ж інформація не відповідає нашим переконанням, ми намагаємося проігнорувати або відкинути її.

4. Вправи, які ознайомлюють учасників з певними інтерактивними техніками і сприяють підвищенню їхньої самооцінки:

Вправа 1. «Хто Я?».

Мета: усвідомлення важливості прийняття свого «Я» з усіма перевагами та недоліками.

За допомогою інтерактивного методу «мозкової атаки» (записувати кожен

ідею чи пропозицію, яка спала на думку, не розмірковуючи); 10 разів відповісти на запитання «Хто Я?», використовуючи характеристики, риси, інтереси й почуття для опису себе, починаючи кожне речення із займенника («Я...»). Потім зробити розподіл відповідей на «+» і «-». Замінити негативні прикметники на більш позитивні, але таким чином, щоб речення не втратило правдивості. Наприклад: «Я наївний» – «Я» відвертий у контактах із людьми».

Вправа 2. «Автопортрет».

Під тиху музику намалювати символічний автопортрет, тобто піктограму. Дати незвичайний заголовок малюнку. Виконані портрети вивішуються педагогом на дошці. Учасники аналізують бачення кожного малюнка, відчуття, настрої, емоції, які він викликає, вказують, кому він належить.

Обговорення заняття.

Отже, мета занять психологічного тренінгу – навчити учасників тренінгу розкривати своє сприймання, дії, що можна назвати сприйманням самого себе, розвивати комунікативні навички, почуття, активне слухання, опис поведінки.

Зазначимо, що вибір стратегії соціально-педагогічної профілактики в роботі з підлітками, яким притаманна агресивна поведінка має відбуватися, насамперед, з урахуванням принципового взаємозв'язку між внутрішньою (інтрапсихічною) та зовнішньою (психосоціальною) детермінаціями функціонування особистості.

Не менш важливим є врахування закономірностей процесу трансформації поведінки, що включає стадії осмислення, розмірковування над власною поведінкою, підготовку до її змінення, реалізацію та дотримання нового стилю поведінки [10].

До того ж, психотерапевтичні дії мають бути спрямовані на позитивну динаміку змін в пізнавальній сфері особистості шляхом переконання, навіювання, пояснення й інтерпретації мало усвідомлюваних переживань.

Основні завдання, спрямовані на зниження проявів агресивності підлітків:

- 1) озброєння підлітків соціально прийнятними способами вираження гніву та проявів реакцій на негативні ситуації загалом;
- 2) формування навичок самоконтролю у підлітків та управління власним гнівом (навички саморегуляції);
- 3) формування конструктивних форм поведінки та мотивації до вирішення проблемних ситуацій через спілкування;
- 4) подолання надмірної емоційної напруги й особистісної тривожності підлітків із використанням техніки релаксації;
- 5) розвиток позитивної самооцінки у підлітків;
- 6) мотивація до вивчення власного емоційного світу та почуттів інших, виховання емпатії, чуйності, толерантності.

Розв'язання завдань психокорекційної програми має відбуватися в процесі бесід, виконання вправ на самопізнання і самовиховання, рольового програвання ситуацій, етюдів, пантоміми, фізичних вправ, рухливих ігор, психогімнастики й ауторелаксації, образотворчої діяльності.

Програма соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки у підлітків містить 12 занять (Додаток А).

В її структурі 3 блоки, а саме:

1. Діагностичний блок (3 заняття).

Основними завданнями даного блоку є:

- 1) знайомство (згуртування) підлітків;
- 2) ознайомлення з правилами групової взаємодії;
- 3) вирівнювання стану учасників групи (мобілізація або розслаблення);
- 4) налаштування на взаємодію.

2. Реконструктивно-формульальний блок (3 заняття).

Другий етап корекції агресивної поведінки підлітків передбачає:

- 1) навчання усвідомлювати й долати негативні риси свого характеру;

- 2) набуття позитивних рис та їх розвиток;
- 3) поглиблення адекватного самосприйняття за допомогою негативного й позитивного зворотного зв'язку;
- 4) розвиток здатності оцінювати свій емоційний стан та стан інших людей і відповідно до цього контролювати власну поведінку;
- 5) опанування методами ауторелаксації й саморегуляції.

3. Закріплюючий блок (2 заняття).

Завдання цього блоку полягають у:

- 1) закріпленні набутих у процесі корекційної діяльності навичок;
- 2) оцінюванні рівня емпатії в процесі спілкування;
- 3) діагностиці рівнів сформованості навичок самоконтролю;
- 4) порівняльному аналізу характеру внутрішньогрупової взаємодії [5].

Таким чином, стратегія організації діяльності з подолання агресії в підлітковому середовищі включає рішення наступних завдань:

- 1) виявлення причин і факторів, що впливають на створення конфліктних ситуацій у середовищі підлітків;
- 2) створення умов для формування конструктивних відносин у колективі та взаємодії, що ґрунтується на повазі та партнерстві всіх учасників освітнього процесу;
- 3) правове виховання;
- 4) формування позитивної ціннісної правової свідомості, що забезпечує засвоєння етики поведінки та кіберетики.

Профілактика агресії в середовищі підлітків здійснюється як традиційними методами (бесіда, спільне проведення заходів, де формуються командні вміння), і за допомогою сучасних людинознавчих технологій (медіативний підхід).

Підлітковий вік зумовлює активізацію виховного потенціалу у профілактиці агресії, тому що в цьому віці важливо формувати позитивну взаємодію як на груповому, так і на індивідуальному рівні.

Звичайно, ми розуміємо складність вирішення проблеми агресивної поведінки в підлітковому середовищі. Прояв жорстокості та агресивні дії в реальному та віртуальному просторі не можуть зникнути повністю [6].

Очікуваним результатом реалізації програми соціально-педагогічної профілактики є засвоєння та закріплення конструктивних форм поведінки підлітків, усунення перешкод в процесі спілкування між підлітками, а також саморегуляції емоційного стану. З результатів повторного дослідження прослідковується тенденція щодо зниження рівнів агресивних реакцій у підлітків, долучених до дослідницької роботи з упровадження програми соціально-педагогічної профілактики, що свідчить про її ефективність.

ВИСНОВКИ

Викладене в межах даного дослідження дає підстави стверджувати, що проблема агресивної поведінки підлітків є надзвичайно актуальною в умовах сьогодення.

1. Здійснено аналіз стану дослідженості наукової проблеми.

З'ясовано, що проблема подолання агресивної поведінки є одним із актуальних напрямів сучасних наукових розвідок. З метою аналізу тлумачень зазначених понять проаналізовано їх у довідковій літературі у вимірі соціально-педагогічної, психологічної, педагогічної, соціологічної наук. З'ясовано, що науковці у своїх дослідженнях по-різному потрактовують сутність понять «агресія», «агресивність», «агресивна поведінка», «соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки». Встановлено, що *«соціально-педагогічна профілактика»* – це різновид професійної діяльності, яка спрямована на створення сприятливих умов соціалізації. Основними напрямками соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки є: робота з педагогами, батьками, підлітками.

У результаті аналізу наукових джерел визначено, що соціально-педагогічна робота дасть змогу виявити джерела важковихованості і визначити оптимальні шляхи виправлень відхилень у поведінці підлітків, блокувати їх подальший розвиток.

2. Розкрито причини агресивної поведінки у підлітковому віці.

Доведено, що агресивна поведінка починає формуватися з раннього дитинства під впливом стилю спілкування в родині. Агресивний тип поведінки виникає, як правило, у дітей, які зростають в родинях із дистанцією між батьками та дітьми, де мало інтересу до розвитку дітей, турботи та піклування про них, а прояви агресії супроводжуються байдужістю чи поблажливістю. Агресивна поведінка підлітків є своєрідною реакцією на проблеми, зумовлені

особливостями фізіологічного розвитку та соціального становлення зростаючої особистості. Тому встановлено, що чим більше виникатиме труднощів на шляху до дорослості, тим більша ймовірність того, що прояви агресивної поведінки переростуть в усталену реакцію на будь-який подразник і стануть компенсаторним механізмом при вирішенні життєвих проблем.

Встановлено, що агресивні підлітки, незважаючи на різні особистісні характеристики й особливості поведінки, мають деякі загальні риси, а саме: ціннісні орієнтації, захоплення, духовні запити; нестійкість інтересів, у тому числі пізнавальних.

3. Виокремлено напрями соціально-педагогічної роботи щодо профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.

- подолання відчуження агресивного учня в класному колективі;
- обговорення з дітьми (в класі) конкретних вчинків, порушень поведінки, конкретних ситуацій;
- виправлення негативних рис і формування гуманних властивостей особистості;
- формування критеріїв оцінки якостей, що сприяють прояву у підлітків інтересу до власного внутрішнього світу, до самопізнання;
- використання програми самовиховання підлітків;
- робота з сім'ями, у яких виховуються підлітки.

Проаналізовано досвід впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у європейських країн та вітчизняний досвід. З'ясовано, що за останні двадцять років з'явилося достатньо багато нових моделей подолання та корекції агресивності. Тому нині впровадження комплексних програм профілактики є актуальним як за кордоном, так і в нашій державі. Саме на державні органи та на громадські організації покладено вирішення проблеми агресивної поведінки підлітків в різних країнах.

4. Апробовано програму соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у закладах освіти.

Встановлено, що домінуючими видами агресивних реакцій підлітків є фізична, вербальна, образи, непрямая агресія, а також прояв негативізму. Також було виявлено, що в цьому віці у хлопців домінуючим видом агресивної реакції є фізична агресія та негативізм, а у дівчат – вербальна агресія та образи; особи, які вирізняються агресивною поведінкою мають низький рівень розуміння себе мають; приховані депресивні тенденції; низький рівень стресостійкості; почуття самотності, незадоволена потреба в спілкуванні; незадоволену потребу в емоційному контакті; відчуття труднощів життя; низький рівень соціальної адаптації.

Дослідження рівня прояву агресивності у підлітків (за методикою А. Басса – А. Дарки) показали, що: рівень фізичної агресії у хлопців вищий в середньому, ніж у дівчат, але, на жаль рівень вербальної агресії високий у представників обох статей; роздратування у підлітків є звичною формою висловлювання невдоволення; загальний рівень агресивності у підлітків досить великий: у 35% досліджуваних було виявлено завищений рівень; рівень мотиваційної агресії завищений у 31 % учнів, а загальний рівень ворожості – у 72 % дітей – тобто більшості. Такі показники є цілком очікуваними серед обраної вибірки.

З метою профілактики агресивної поведінки у підлітків було апробовано програму соціально-педагогічну, спрямовану на подолання агресивної поведінки у підлітків.

У структурі програми виокремлено 3 блоки, а саме: діагностичний, реконструктивно-формульовальний та закріплюючий блок, що реалізовується через 12 занять. Профілактична робота щодо подолання та корекції агресивної поведінки в середовищі підлітків здійснювалася як традиційними методами

(бесіда, спільне проведення заходів, де формуються командні вміння), і за допомогою сучасних людинознавчих технологій (медіативний підхід).

З результатів повторного дослідження прослідковується тенденція, що всі рівні агресивних реакцій у підлітків, з якими було проведено корекційну роботу знизилися на 5–10 %. Вважаємо, що це достатній результат для такої роботи.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективи подальших досліджень вбачаємо в обґрунтуванні психолого-педагогічних умов подолання проявів агресивної поведінки в середовищі підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Андреев Ю.С. Агресивна поведінка підлітків: сутність, причини та види. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. № 20. Львів: ЛНУ, 2011. 231 с.
2. Афанасьєва В.В. Профілактика та корекція агресивної поведінки підлітків у навчальному процесі. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 1. С. 47-52.
3. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика агресивної поведінки підлітків на основі гуманізму. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2009. № 4. С. 40-46.
4. Афанасьєва В.В. Соціально-педагогічна профілактика девіантної поведінки підлітків у діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.05 Соціальна педагогіка. Луганськ, 2011. 22 с.
5. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. *Психолог*. 2005. №36. С. 17-24.
6. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методологічні основи: монографія. Київ: Наук. світ, 2006. 363 с.
7. Безпалько О.В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. Київ: Центр навчальної літератури, 2009. 208 с.
8. Бойцова Н. Взаємодія з агресивними дітьми. *Психолог дошкілля*. №6 (119), 2019. С. 43.
9. Важковиховуваність сутність, причини, реабілітація: Метод. посібник для соц. пед. та практ. психол. освітн. закладів / За ред. О.М. Полякової. Суми : Сум. ДПУ ім. А.С. Макаренка, 2007. 344 с.

10. Вітюк О.Ю. Програма занять з корекції агресивності учнів 5-8 кл. *Практична психологія та соціальна робота*. 2007. №7. С. 35-46. до експерименту.
11. Горностай П.П. Психологія особистості: словник-довідник. Київ: Рута, 2001. 320 с.
12. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: Теоретичний аспект. 2022. *Humanitas*. Вип. 1. С. 22-28.
13. Дроздов О. Агресіологія як міждисциплінарна галузь наукових досліджень. *Соціальна психологія*. 2006. №1 (15). С.43-49.
14. Жигайло Н. І. Соціальна педагогіка: навч. посіб. Львів : Новий Світ-2000, 2007. 256 с.
15. Журавель Т. В., Сергеева К. В., Шаровара О. Г. Зупинись! – Посміхнись! : методичний посібник з профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. Київ: ФОП Буря, 2013. 122 с.
16. Журавель Т.В. Використання інтерактивних методів та мультфільмів у профілактиці ризикованої поведінки. Київ, 2010. 168 с.
17. Зверева І.Д. Соціальна робота в Україні. Київ: ЦНЛ, 2004. 256 с.
18. Зінченко Л. М. Проблема профілактики та корекції проявів агресії у підлітків. *Наукові записки*. Київ, 2005. Вип. 26, т. С. 145–149.
19. Ілляшенко Т. Дитяча агресія – що це? *Початкова школа*. 2006. №1. С. 9-12.
20. Ільїна Н. М. Конфлікти в загальноосвітній школі: навч. посіб. Суми: Унів. книга, 2015. 182 с.
21. Кальчева О. Ю., Місяк О. К. Управління гнівом: навч.-метод. посіб. Київ, 2016. 67 с.
22. Капська А. Й. Технології роботи соціального педагога в зарубіжних країнах : навч. посіб. Київ: Слово, 2011. 248 с.

23. Колісниченко Г. Корекція агресивної поведінки підлітків. *Соціальний педагог*. 2008. №9. С. 28-40.
24. Кравчук С.Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості: дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2002. 265 с.
25. Мазоха І .С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 Загальна психологія, історія психології. Одеса, 2008. 19 с.
26. Методика Q-сортування тенденцій поведінки в групі. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003f0g-cc9e.doc.html#:~:text> (Дата звернення: 20.12.2023).
27. Методика діагностики показників та форм агресії Басса-Дарки. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassahttps://vseosvita.ua/library/metodika-diagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassa-darki-23373.htmldarki-23373.html> (Дата звернення: 20.12.2023).
28. Мізерна О. О. Корекційна тренінгова програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів серед підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 37-43; № 5. С. 54-60.
29. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 Педагогічна та вікова психологія. Київ, 2005. 20 с.
30. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія Київ: Академвидав, 2005. 448 с.
31. Оржеховська В.М. Про концепцію превентивного виховання дітей. *Практична психологія та соціальна робота*. 1999. №2. С.8-12.
32. Оржеховська В.М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Навчально-метод. посібник. Київ: Освіта, 1996. 352 с.

33. Охрімчук Р.М. Як працювати з агресивною дитиною: навч. метод. посіб. Київ: ДЦССМ, 2004. 64 с.
34. Павелків В.Р. Аналіз специфіки стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками. *Наукові записки Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України* / За ред. С.Д.Максименка. Київ: Главник, 2005. Вип. 26: в 4-х томах. Т. 3. С. 273-282.
35. Павлюченко А. О. Профілактика агресивної поведінки у підлітків. *Соціально-психологічні аспекти розвитку суб'єктів освітнього процесу: матеріали II Всеукраїнського науково-практичного форуму «Соціальнопсихологічні аспекти розвитку особистісно-професійної компетентності педагога в умовах інноваційних змін» (07–12 грудня 2020 року, м. Суми)*. Суми: НВВ КЗ СОППО. 2020. С. 148–150.
36. Плескановська А. Попередження та корекція агресивності. *Відкритий урок*. 2011. №4. С. 26-32.
37. Психологічний словник / За ред. В.І. Войтка. Київ: Вища школа, 1992. 471 с.
38. Сергеева К. В. Впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. Чернігів: ЧНПУ, 2016. Вип. 133. С. 190–194.
39. Сергеева К. В. Сутність програми профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціально-психологічної реабілітації. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки*. Луганськ: Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, 2013. № 11 (270). С. 200–205.

40. Сергеева К.В. Український досвід впровадження програм профілактики агресивної поведінки підлітків у центрах соціальнопсихологічної реабілітації. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*: наук. журнал. Суми: СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. №8 (52). Ч. V. С. 403–410.
41. Скрипченко О.Б. Вікова та педагогічна психологія: навч. посібник. Київ: Просвіта, 2001. 304 с.
42. Сорочинський В.Є. Організація роботи соціального педагога. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 265 с.
43. Соціальна педагогіка. Підручник / за ред. Капської А.Й. Київ. Центр навчальної літератури, 2006. 468 с.
44. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія. За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с. Степанов О. М. Психологічна енциклопедія. Київ: Академвидав, 2006. 424 с.
45. Тлумачний словник-мінімум із соціальної педагогіки та соціальної роботи / упор. Л. В. Лохвицька. 2-ге вид., оновл. Тернопіль: Мандрівець, 2017. 232 с.
46. Файдюк О. В., Снітко М. А. Сутність соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків у загальноосвітніх навчальних закладах. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/5183/document.pdf> (Дата звернення 21.02.2024).
47. Федоренко Т.Є. Дитяча агресивність: проблеми, профілактика. Навчально-методичний посібник. Черкаси: Видавець Чабаненко Ю.А. 2010. 238 с.
48. Шебанова С. Г. Профілактика та корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

- канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2000. 19 с.
49. Bandura, A., & Walters, R. H. Adolescent aggression: A study of the influence of child-training practices and family interrelationships. Ronald. New York. 1959. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1960-07457-000>. (Дата звернення 21.02.2024).
  50. Khaliq A. A., Fatima I., Iftikhar M. Loneliness and Aggression in Adolescents Living in Institutionalized Care. *Pakistan Journal of Professional Psychology: Research and Practice*. Vol. 11, No. 2, 2020, pp. 69-83.
  51. Ricoy Pérez C. L., & Suárez Cedeño M. Prevention of aggressive behaviors from the educational process. *Revista Sociedad & Tecnología*, 2021. 4(2), pp. 265-281. URL: <https://institutojubones.edu.ec/ojs/index.php/societec/article/view/109/349> (Дата звернення 21.02.2024).
  52. Ricoy Pérez C. L., & Suárez Cedeño M. Prevention of aggressive behaviors from the educational process. *Revista Sociedad & Tecnología*, 2021. 4(2), pp. 265-281.
  53. Shcherban T., Bretsko I., Varha V. Feachers of aggressive behavior in adolescent age. *Social Work and Education*, 2022. Vol. 9, No. 3. pp. 422-433. DOI: 10.25128/2520-6230.22.3.8.

ДОДАТКИ

Додаток А

Програма профілактики агресивної поведінки підлітків

Порекційна програма передбачає 12 занять і має певну структуру:

I. Діагностичний блок (три заняття).

Завданнями цього блоку є: знайомство (згуртування) учасників тренінгової групи; засвоєння правил групової взаємодії; вирівнювання стану учасників групи (мобілізація або розслаблення); налаштування на взаємодію в спільному ритмі. Під час першого етапу тренінгу відбувається, з одного боку, адаптація підлітків до умов роботи групи, а з іншого, – діагностування рівня самооцінки підлітків, адекватності їх домагань, подолання перешкод у спілкуванні, визначення характеру та ієрархії взаємин у групі, запобігання проявам неадекватних компенсаторних засобів поведінки тощо.

Заняття 1. «Знайомство». Вправи: «Привітання», «Презентація імені», «Вироблення правил групової взаємодії», «Снігова куля», «Алфавіт», «Крашбум-бенг», «Що ти робиш?», «Рефлексія».

Заняття 2. «Самооцінка рис характеру. Самопрезентація». Вправи: «Привітання», «Об'ява», «Ніхто не знає, що я...» («Я ніколи не...»), «Мені приємно, коли...», «Мої сильні та слабкі сторони», «Я – вітер», «Рефлексія».

Заняття 3. «Єдність групи». Вправи: «Привітання», «Гіпнотичні руки (Дзеркало)», «Шосте чуття», «Головом'яч», «Груповий портрет», «Транспорт», «Острів», «Рефлексія».

II. Реконструктивно-формульний блок (сім занять).

Під час другого етапу тренінгу підлітки навчаються усвідомлювати й долати негативні риси свого характеру; набувати позитивних рис та розвивати їх; поглиблюють адекватне самосприйняття за допомогою негативного й позитивного зворотного зв'язку; уміння оцінювати свій емоційний стан та стан

інших людей і відповідно до цього контролювати власну поведінку; опановують методи ауторелаксації й саморегуляції.

Заняття 4. «Реагування на гнів». Завдання: спонукати підлітків реагувати на гнів, завдаючи ударів у подушку чи боксерську грушу; шляхом тупотіння ногами; голосних криків із використанням «склянки для криків» або «труби», зробленої з ватману; жмакання й розривання паперу тощо. Вправи: «Привітання», «Музика куль», «Битви на кулях», «Дзвінка куля», «Рефлексія».

Заняття 5. «Вербалізація гніву». Завдання: навчити підлітків вербалізації почуття гніву, його художнього зображення, розвивати здатність сприймати гнів через сенсорні канали. Вправи: «Листи гніву», «Скульптури», «Пластичне зображення гніву», «Малюнок гніву», «Галерея негативних портретів», «Який гнів на смак, дотик тощо», «Рефлексія».

Заняття 6. «Саморегуляція». Завдання: навчити підлітків навичок саморегуляції (визначення та закріплення в рольовій грі правил взаємодії). Виконання вправи: «Привітання», «Правила конфліктної взаємодії», «Дротяна людина», «Скульптура настрою (стану)», «Яка твоя вага», «Музичні імпровізації», «Обладунки (костюм)», «Перекличка», «Рефлексія».

Заняття 7. «Ефективна комунікація». Завдання: формувати в підлітків конструктивні форми поведінки та навчати ефективної комунікації в проблемних ситуаціях. Вправи: «Привітання», «Симфонія конфлікту», «Єдиний ритм», «Розминки з кулями», «Робота з ілюстраціями», «Блокнот самоспостереження», «Карта поведінки», «Корабель серед скель», «Рефлексія».

Заняття 8. «Зняття напруження». Завдання: усунути надмірне емоційне напруження й особистісну тривожність підлітків за допомогою техніки релаксації. Вправи: «Привітання», «Дротяна розминка», «Снігова баба», «Апельсин (лимон)», «Зсунь камінь», «Черепашка», «Розслаблення у позі морської зірки», «М'язова релаксація з використанням глибокого дихання», «Рефлексія».

Заняття 9. «Позитивна самооцінка». Завдання: розвивати позитивну самооцінку підлітків. Вправи: «Привітання», «Реконструкція позитивного образу через дитячі спогади», «Самоцінність», «Мені в тобі подобається...», «Скарбничка гарних вчинків», «Зошит моїх досягнень», «Рефлексія».

Заняття 10. «Усвідомлення емоцій». Завдання: формувати здатність до усвідомлення власного емоційного світу та почуттів інших людей, розвиток емпатії. Вправи: «Привітання», «Як зробити підлітка агресивним», «Ставлення до світу», «Голосно й тихо», «Пара протилежностей», «Робота з фотокартками», «Погляд на світ (Фоторепортаж)», «Метафоричний автопортрет», «Галерея образів», «Символічне зображення емоцій (ігри з картками)», «Танці-протилежності», «Я сумний (радісний), коли...», «Рольова гра, у якій агресор відіграє роль жертви», «Рефлексія».

III. Закріплюючий блок (два заняття).

Завданнями зазначеного блоку є: закріплення набутих у процесі тренінгу навичок; оцінка рівня емпатії в спілкуванні; діагностування ступеня сформованості навичок самоконтролю; порівняльний аналіз характеру внутрішньогрупової взаємодії в тренінговій групі. Завдання цього етапу тренінгу розв'язують частково за допомогою вже знайомих учасникам вправ, що дає змогу оцінити ефективність програми шляхом зіставлення початкових та остаточних результатів і нових вправ, зокрема таких, що продемонструють міцність засвоєння навичок і готовність підлітків застосовувати їх у незнайомих ситуаціях.

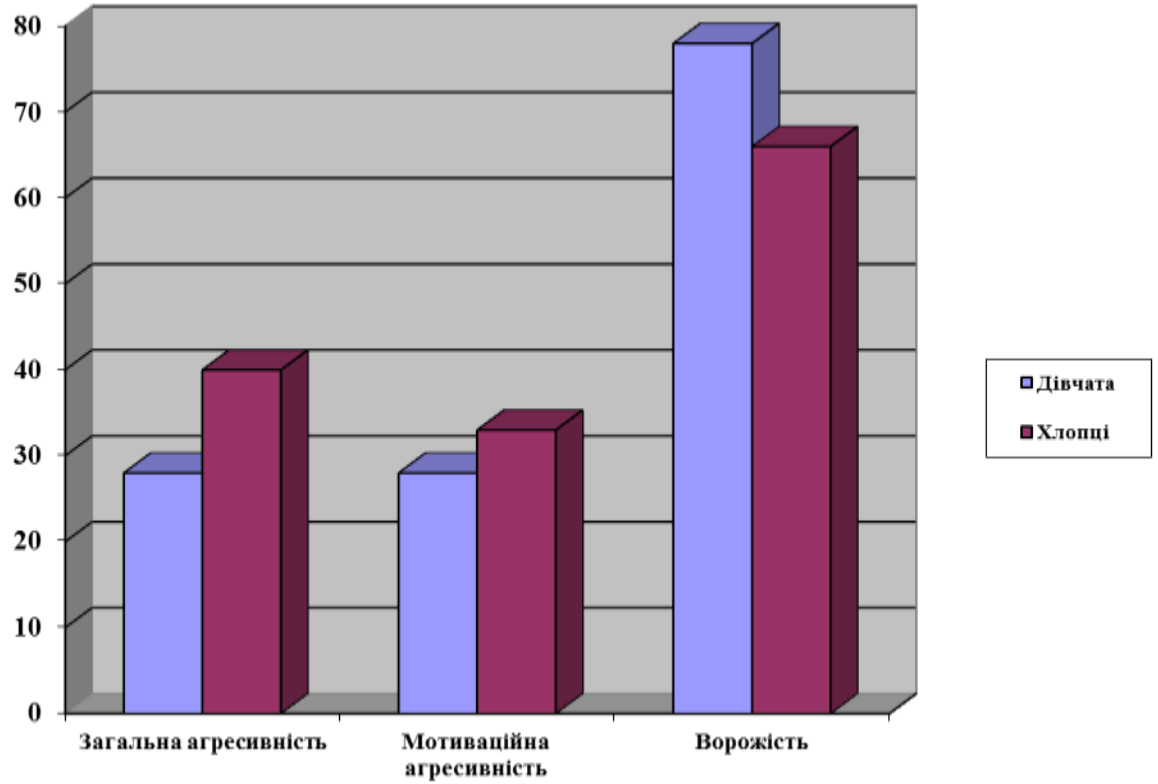
Заняття 11. «У світі людей». Вправи: «Привітання», «Гіпнотичні руки (Дзеркало)», «Шосте чуття», «Стосунки», «Вінні-Пух та всі інші», «Рефлексія».

Заняття 12. «Фінал». Вправи: «Привітання», «Транспорт», «Музика куль-2», «Якби я був...», «Стонога», «Карнавал звірів», «Рефлексія», «Вогник по колу».

Зібрані дані щодо визначення рівня прояву агресивності у підлітків за методикою А. Басса-А. Дарки

№ з /п	П.І.	Форми агресії								Загальні шкали		
		Фізична агресія	Непряма агресія	Схильність до роздратування	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Відчуття провини	Загальна шкала агресивності	Загальна шкала мотиваційної агресії	Загальна шкала ворожості
1.	Василь І.	6	2	5	4	3	3	9	1	17	20	6
2.	Ігор Б.	8	6	5	3	7	6	9	6	23	22	13
3.	Світлана П.	9	6	3	2	8	6	10	6	25	22	14
4.	Ірина К.	2	2	2	2	4	7	4	2	8	8	11
5.	Саша Д.	4	3	3	0	1	2	6	8	13	13	3
6.	Ігор П.	8	4	5	3	5	6	10	7	22	23	11
7.	Дарина П.	8	5	8	3	4	5	9	4	22	25	9
8.	Катя Т.	7	5	3	4	5	6	8	8	20	18	11
9.	Таня П.	5	6	6	4	6	6	9	6	20	20	12
10.	Давід Л.	4	5	7	3	7	4	8	8	17	19	11
11.	Любомир С.	6	7	3	3	7	6	7	9	20	17	16
12.	Рома Д.	9	7	4	3	7	8	7	8	23	20	15
13.	Денис З.	9	4	9	4	4	5	11	4	24	29	9
14.	Софія Б.	9	6	8	4	4	7	10	9	25	27	11
15.	Даша Д.	9	6	4	3	3	2	12	5	27	25	5
16.	Марк С.	7	8	4	5	5	6	9	8	24	20	11
17.	Мар'яна Б.	5	7	4	2	6	5	3	5	15	12	11
18.	Ніна П.	3	7	4	2	7	5	7	9	17	14	12
19.	Влад Г.	3	6	5	2	4	7	7	8	16	15	11
20.	Юліана Т.	4	3	8	3	3	3	11	4	18	23	6
21.	Ліза А.	6	5	4	4	2	6	11	5	22	21	8
22.	Данило М.	7	8	4	3	5	6	10	6	25	21	11
23.	Саша П.	7	2	4	4	5	5	7	9	16	18	10
24.	Діма Х.	7	8	6	4	4	6	11	4	26	24	10

**Порівняльна характеристика показників агресивної поведінки
хлопців та дівчат**

Доповідь

на тему

«Як запобігти агресії серед підлітків»

1. Поняття агресивності і агресії.

У психології термін «агресія» трактується по-різному. Багато авторів дослідження агресивності воліють їй давати негативну оцінку. Але так само існує і точка зору на агресію з позитивної сторони.

Виділимо основні визначення агресії у відповідності з основними психологічними теоріями і концепціями агресії та агресивної поведінки:

- Під агресією розуміють сильну активність, прагнення до самоствердження. (*Bender L.*)
- Під агресією розуміють акти ворожості, атаки, руйнування, тобто дії, які шкодять іншій особі або об'єкту. Людська агресивність є реакцією, що характеризується проявом сили у спробі завдати шкоди особі чи суспільству. (*Delgado H.*)
- Агресія – реакція, в результаті якої інший організм отримує больові стимули. (*Buss A.*)
- Агресія – фізична дія або загроза такої дії з боку однієї особи, яка зменшує свободу або генетичну пристосованість іншої особини. (*Uilson.*)

2. Тема агресії є актуальною для підлітків віком 12-16 років, саме цей період характеризується нестабільністю емоцій, підвищеною тривожністю, схильністю до проявів фізичного насильства, а також прикладом стосунків у сім'ї. Саме тому виникає необхідність обговорювати з дітьми альтернативні способи подолання агресії та вміння вирішувати конфлікт словами.

3. Вправи та ігри на подолання агресії.

Із семикласниками було проведено бесіду на тему: «Спускові механізми агресивної поведінки: які вони, як їх розпізнати та попередити».

Перша вправа «Замкнене коло», де учасники ставали в коло, а один з учнів, перебуваючи в центрі кола, мав розірвати це коло, самостійно обираючи способи.

Мета цієї вправи – показати дітям, що кожен може перебувати у такому «замкненому колі», але за допомогою добрих слів, а не агресії може вийти з цього кола.

Друга вправа – «Яблуко». У цій вправі на прикладі побитого яблука учні мали змогу переконатися у тому, які негативні наслідки може мати їхня агресивна поведінка.

Схожою вправою є «Зім'ятий папір». Учні мали завдання зім'яти аркуш паперу, а потім розпрямити його. Зім'ятий папір не стане ідеально рівним. Так само і людина, яка стала жертвою агресії, не зможе повністю фізично й психологічно реабілітуватися.

4. Методи профілактики та корекції агресивної поведінки у підлітків.

Найважливішою умовою ефективної соціалізації та попередження становлення агресивних форм поведінки є *розвиток мотивації прихильності*, за допомогою якої дитина навчається бажати інтересу, уваги і схвалення оточуючих, і в першу чергу - власних батьків. В якості вторинного підкріплення прихильність потім може обумовлювати пристосування дитини до соціальних вимог і заборон. У зв'язку з цим слід наголосити, що важливою умовою запобігання агресії є не тільки соціальне навчання, але і психологічний стан, що виникає при достатній кількості батьківської любові і при зменшенні покарань з боку батьків. Тоді дитина буде менше шукати підтримки на вулиці, не буде намагатися догодити одноліткам, які спонукатимуть її до агресії, не намагатиметься «пробувати» соціальні норми та правила «на міцність» і через це визначати межі допустимого в своїй поведінці.

Відсутність реакції дорослих на акти агресивної поведінки може стати позитивним підкріпленням агресії.

Ігнорування актів агресивної поведінки як спосіб попередження і «зняття» агресії викликає сумнів і навіть насторожує.

Психолого-педагогічний досвід, практика психологічного консультування і деякі спеціальні дослідження показують, що ігнорування актів підліткової агресії загрожує небезпечними наслідками і може вести до подальшої ескалації агресивної поведінки, перетворення його на звичну форму поведінки особистості.

5. Соціально-педагогічна профілактика не може обмежуватися лише заходами індивідуального впливу та корекції, вживаними безпосередньо до неповнолітнього. Соціального оздоровлення і соціально-педагогічної корекції вимагає несприятливе середовище, що викликає соціальну дезадаптацію неповнолітнього.

Поради педагогам у роботі з дітьми агресивної поведінки

- З агресивною дитиною не можна розмовляти на підвищених тонах – таким чином ви провокуєте посилення агресивних імпульсів. Послідовне використання спокійної, плавної мови дасть дитині змогу переключитися і почати слухати вас. При цьому особливо важливо визнати право дитини позбуватися своєї енергії різними способами, після чого вона почне прислухатися, і у вас з'явиться шанс допомогти їй опанувати конструктивні методи виходу агресивних імпульсів.

- Деякі діти під впливом дорослих довгий час здатні стримувати свої агресивні імпульси навіть тоді, коли інші зачіпають їхню особистість («Битися недобре!», «Не зважай!»).

- Агресивні вияви можна знімати за допомогою спеціальних вправ. Наприклад, навчити дитину зосереджувати увагу в момент імпульсу в своїх руках і навмисне стискати кулаки з максимальним напруженням. Гіпернапруження обов'язково зміниться релаксацією м'язів. І якщо агресія не минає, то принаймні стає керованою.

Правила роботи з агресивними дітьми

1. Бути уважним до потреб дитини.
2. Демонструвати модель неагресивної поведінки.
3. Бути послідовним у покаранні дитини, карати за конкретні вчинки.
4. Покарання не повинні принижувати дитину.
5. Навчати прийнятних способів вираження гніву.
6. Відпрацьовувати навички регулювання конфліктних ситуацій.
7. Учити брати відповідальність на себе.

Прийоми, які можна використовувати під час роботи з агресивними дітьми

1. Якщо агресія є усвідомленим, контрольованим актом з боку дитини, то для дорослого важливо не піддатися на таку маніпуляцію. При цьому доречно досить різко присікати агресивні дії або (якщо це не завдасть серйозної шкоди самій дитині та оточенню) ігнорувати їх.

2. Якщо агресія є виявом садомазохістських схильностей, психолог та соціальний педагог має працювати спільно з психотерапевтом і психіатром.

3. Якщо агресія є виявом гніву, можливе використання різноманітних стратегій впливу:

- навчати дітей контролювати свої емоції і способи регулювання негативних почуттів без шкоди для оточення (цю стратегію використовують, якщо агресія виявляється у прямій формі). Наприклад, треба вчити змінювати пряму агресію на непряму за допомогою предметів-замінників, позбуватися внутрішнього напруження через активні дії, заняття спортом, рухливі ігри, вияв символічної агресії;

- розвивати в дитини вміння знижувати рівень емоційного напруження через фізичну релаксацію. Досвід використання різних прийомів релаксації на уроках і в позакласній діяльності говорить про значне зменшення гіперактивності, внутрішньої напруженості як передумов агресивних актів. Очевидно, що навчати треба не лише грамотно писати, читати, рахувати, але і правильно поводитись, контролювати прояви агресії. Систематичність такого навчання забезпечить педагогічний успіх.